

Macůrek, Josef

K otázce přechodu od feudalismu ke kapitalismu v zemědělství ve střední Evropě (16.-18. století)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1960, vol. 9, iss. C7, pp. [299]-333

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102123>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PŘÍLOHA

JOSEF MACŮREK

K OTÁZCE PŘECHODU OD FEUDALISMU
KE KAPITALISMU V ZEMĚDĚLSTVÍ
VE STŘEDNÍ EVROPE (16.—18. STOLETÍ)*

I

Dosavadní literatura a problém přechodu od feudalismu ke kapitalismu

Problém přechodu od feudalismu ke kapitalismu je jedním ze základních problémů, který zajímá v posledních letech historiky řady zemí, zejména historiky marxistické. Z rozsáhlé literatury, která byla věnována jednak vlastní problematice přechodu od feudalismu ke kapitalismu, a jednak otázkám zejména ekonomickým, které s přechodem souvisí (tzv. prvotní akumulace kapitálu, tzv. druhé nevolnictví, počátky a první rozvoj manufaktur atd.), uvedeme aspoň některé práce z posledního desetiletí, aniž bychom si zdaleka činili nárok na úplnost.

Již řadu let se zabývá otázkami přechodu ke kapitalismu *sovětská historická věda*,¹ která řeší v první řadě problematiku ruskou, ale současně také obecné teoretické i metodické otázky a konkrétní situaci v dějinách západoevropských, středoevropských i obecných vůbec. Otázka přechodu od feudalismu ke kapitalismu vzbudila v sovětské historické vědě pozornost zejména v souvislosti s pokusy o novou periodisaci ruských dějin, při studiu ruského velkostatku 16. až 18. století, při studiu ruského trhu v té době, manufakturní výroby apod. — Velkou pozornost vyvolala v sovětské historiografii otázka původní akumulace kapitálu v Rusku, jíž byly věnovány v poslední době samostatné publikace. Z metodických i jiných zkušeností sovětské historické vědy, která vychází z marxistického pojetí feudalismu i kapitalismu, čerpá také značná část marxistické historické literatury.

---

* Redakce SPFFBU se rozhodla uveřejnit na základě doporučení předsednictva Československé historické společnosti československý referát na XI. historický sjezd ve Stockholmu v r. 1960. Referát bude uveřejněn ve francouzském znění v sjezdových publikacích, které však budou našemu publiku patrně těžko dostupné. Takto bude seznámena naše odborná veřejnost i zájemci s naším referátem. Dalším důvodem, který nás vede k uveřejnění referátu, je snaha o zachování autorské autenticity. Referát bude ve sjezdových materiálech publikován jako společná práce prof. Macůrka a Klímy, z nichž však každý zpracoval některé partie. Prof. Macůrek se zaměřil na zemědělskou problematiku, prof. Klíma na průmyslovou. V nynější publikaci vynikne tedy jasně autorství jednotlivých částí. Pouze úvod k částí prof. Macůrka je ponechán v konečné verzi, která vznikla spojením obou referátů.

V částečné souvislosti se sovětskými výzkumy se rozvinula poučná diskuse o přechodu od feudalismu ke kapitalismu v *západním marxistickém dějepisectví*, a to v pracích M. Sweezyho, M. Dobba, R. Hiltona, Chr. Hilla, P. Vilara, G. Letebvrea, G. Procacciho, A. Soboula aj.² Mezi výsledky práce i názory jmenovaných autorů jsou jisté rozdíly, a to už pokud jde o pojetí příslušných problémů.

V *německé historické literatuře*³ se zabývalo řešením otázek, týkajících se přechodu od feudalismu ke kapitalismu, několik badatelů, z nichž uvádíme jména: J. Nichtweiss, J. Kuczynski, G. Heitz, G. Mülphardt, R. Forberger, F. Lütge, H. Mottke aj. — Velkou pozornost věnovala ekonomickým otázkám 16.—18. století *historiografie polská*.⁴ Základní otázky ekonomiky pozdního feudalismu a počátků kapitalismu řešila například otwocká konference polských historiků z roku 1953, a to v referátech St. Arnolda, K. Tymienieckého, W. Hejnosze, K. Lepszyho, St. Ingłota, M. Malovista atd., dále konference slezská z r. 1953 a konference o polské renesanci z r. 1955. — V samostatných pracích zkoumali otázky souvislosti s přechodem od feudalismu ke kapitalismu, vývoj polského velkostátu, užití námezdní práce, otázku trhu i cen, počátky manufaktur atd. zejména tito badatelé: J. Wyczański, W. Kula, B. Zientara, Wł. Rusiński, C. Bobińska, M. Małowist, A. Gródek atd. — Mnohé ze závěrů monografického studia jsou obsaženy v syntetické práci o polských dějinách, vydané Polskou akademií věd pod názvem „Historia Polski“. — Z novější *produkce rumunské*, týkající se podobných problémů, lze uvést některé studie, které napsali tito autoři: A. Oțetea, P. P. Panaiteșcu, St. Pascu.⁵ — V řešení problematiky přechodu od feudalismu ke kapitalismu v některých Uhrách věnovali značnou pozornost *historikové maďarské*⁶ a *slovenští*.⁷ Z novějších maďarských prací napsali tu studie: Z. Pach, Gy. Merai, E. Lederer, T. J. Tóth, I. Wellmann, F. Eckhart, I. Szantó aj. — Zvláštní význam připadá v rámci vývoje poměrů v někdejších Uhrách dnešnímu Slovensku, což potvrzují práce a studie slovenských historiků, např.: A. Gácsové, P. Horvátha, J. Mesároše, D. Rapanta, P. Ratkoše, K. Rebra, J. Tibenského, A. Špisze, J. Watzky aj.

Problematikou přechodu od feudalismu ke kapitalismu se v poslední době zabývala v četných studiích také *literatura česká*.⁸ Vznikly zde monografické studie o manufakturní a průmyslové výrobě, o zemědělství, o třídních bojích i o některých otázkách metodických a teoretických. Jestliže období pozdního feudalismu a počátku kapitalismu věnovala pozornost již starší česká historiografie, tato nebyla s to rozřešit řečený problém a nemohla najít jednotný a ucelený výklad složitého, v protikladech probíhajícího procesu vzniku i utváření kapitalistického způsobu výroby. Pokouší se o to za pomoci marxistické pracovní metody teprve dnešní česká historiografie.

Všeobecný zájem o otázku přechodu od feudalismu ke kapitalismu v nejrozhlednějším prostředí evropském i mimoevropském, zájem, který se projevil také na X. mezinárodním historickém sjezdu v Římě, je plně pochopitelný. Neboť jde o jeden z nejdůležitějších procesů v životě národů a států, o hlubokou změnu hospodářských i společenských vztahů, o vznik nových společenských tříd, o nové pojetí politického života, o hluboké změny v kulturním vývoji. Jde tu o rozsáhlý a složitý historický proces, který probíhal v Evropě nerovnoměrně a nesouběžně, v závislosti na specifických hospodářských i společenských podmínkách i na hospodářsko-společenském vývojovém stupni jednotlivých evropských zemí 15.—19. století. Konec feudalismu a počátek kapitalismu je spojen u mnoha národů, a to zvláště středoevropských, s jejich národním obrozením. Marxistická

historiografie přikládá otázce přechodu od feudalismu ke kapitalismu také hluboký význam teoretický, snažíc se na ní demonstrovat zákonitost historického dění.

V dosavadní historické literatuře je propracováno a objasněno mnoho dílčích otázek, týkajících se přechodu od feudalismu ke kapitalismu, v jednotlivých středoevropských zemích. Dosud jsou tu však četné nedostatky. Názory na mnohé základní problémy se stále rozcházejí. Dosud tu není pokusu o celkové shrnutí této otázky. Dokonce i v rámci jednotlivých zemí či států, v nichž se často stýkáme s různorodým regionálním vývojem, není na mnohé otázky přechodu od feudalismu ke kapitalismu jednotného názoru. O mnoha problémech probíhají stále diskuse a mnoho otázek je třeba objasnit teprve novým historickým materiálem a jeho rozbořem.

Že v dosavadním výzkumu existují ty i ony nesrovnalosti, na to působí mnoho okolností. Uveďme aspoň některé: a) tázky týkající se přechodu z jedné dějinné epochy do druhé náleží vždy k nejobtížnějším historickým problémům, b) hospodářsko-sociální vývoj 15.—18. století není v žádné středoevropské zemi úplně osvětlen a známe stále neúplně výroby, výrobních sil, vnitřního i zahraničního trhu, ceny zboží, úlohu a růst městské populace, změny ve feudální rentě, vývoj třídních bojů atd., c) nejsou dosti vyšetřeny ani regionální zvláštnosti uvnitř jednotlivých zemí či států, d) v dosavadních pracích se málo užívalo srovnávací metody, ačkoli tato je jinak uznávána jako důležitý prostředek k poznání, a to zejména tam, kde pramenů je méně a kde problém může být objasněn i pochopen jen srovnáním jevů.

*

Máme-li přispět k řešení zmíněných problémů střední Evropy, musíme úvodem stanovit, co rozumíme pod pojmem feudalismu a kapitalismu i pod pojmem přechodu od feudalismu ke kapitalismu, co rozumíme pod pojmem střední Evropa, a jakým způsobem můžeme přistoupit k řešení otázky či k diskusi o ní.

Pojmy feudalismu a kapitalismu mají v historické vědě mnohoznačný obsah. Často se v nich koncentruje vlastní pojetí historického procesu. Pojmy ty jsou určeny hospodářskými i společenskými činiteli, rozvojem výrobních sil, výrobních vztahů, charakterem práce. V této úvaze jsou chápány feudalismus i kapitalismus především jako společenské řády, které mají své specifické rysy: především zvláštní strukturu ekonomickou a jí odpovídající instituce právní, politické a svůj výraz kulturní. — Hlavním znakem feudalismu je skutečnost, že hospodářská a společenská moc byla v rukou feudálů, tj. panovníků, šlechty a církve. Tato moc vycházela z vlastnictví základního výrobního prostředku za feudalismu, tj. půdy, z naprosté hospodářské převahy feudálních velkostatků. Většina obyvatelstva, zvláště zemědělců, byli na vlastnicích půdy ve vztahu mimoekonomické závislosti. Tato závislost se v průběhu dlouhého období feudalismu měnila. V některých obdobích nabývala velmi ostré formy nevolnictví, jindy mírnější formy poddanství. Zemědělská i řemeslná výroba byla v období feudalismu ve smyslu na nízké technické úrovni, již odpovídala organizace řemesel i struktura zemědělství. Politickým výrazem základních ekonomických poměrů byl feudální stát a feudální právo. Kulturní a ideový život byl pod svrchovaným vlivem náboženství a církve. — V daleko větší míře nežli teoretickému rozboru pojmu feudalismus se historikové a ekonomové věnovali rozboru pojmu kapitalismus. V rámci tohoto pojednání nemůžeme podávat rozbor dosavadního pojetí kapita-

lismu. My zde chápeme kapitalismus opět jako společenský řád, který se od feudalismu podstatně liší tím, že lidé jsou si před zákonem formálně rovni; ale mimoekonomickou (právní) závislost nahradila v tomto řádu ekonomická závislost dělníka na majiteli kapitálu, tj. na kapitalistovi. Za kapitalismu je základní ekonomický vztah vztahem dvou právně rovnocenných členů společnosti, z níž však jeden pracuje na druhého a je na něm ekonomicky závislý. Základním výrobním odvětvím za kapitalismu je rozvinutý průmysl daleko vyšší technické úrovně nežli tomu bylo dříve, velmi rozvinuté obchodní i finanční podnikání a technicky pokročilé zemědělství. Za kapitalismu se úplně změnilo společenské postavení dvou základních tříd společnosti. Dostavila se převaha námezdní práce v průmyslu i v zemědělství. Poddaný byl nahrazen dělníkem a svobodným rolníkem, šlechta rozhodující účastí nové společenské třídy, tj. buržoasí. Těto základní ekonomické změně, pomíněné rozvojem výroby a výrobních sil, odpovídaly také změny v právu, politice a kultuře. Byla-li pro feudalismus příznačná stavovská nebo monarchistická forma státu za hegemonie šlechty, pro kapitalismus se staly typické konstituční formy státu za hegemonie buržoasie. Byl-li pro feudalismus příznačný jednoznačný církevní světový názor, pro kapitalismus se jim staly formy racionalistické a empirické filosofie.

Přechod od feudalismu ke kapitalismu jakožto společenských řádů výše vymezených je dlouhodobý historický proces. Probíhal v oblasti hospodářské i společenské. Faktory politické i kulturní měly v něm také svou úlohu a ke vzniku kapitalistických výrobních vztahů či v jejich upevnění působily. Se zárodky kapitalistických společenských vztahů se setkáváme hluboko v lůně feudalismu; ale o vlastním přechodu můžeme mluvit až tehdy, kdy kapitalistické výrobní vztahy se rozšířily ve větším měřítku a stávaly se postupně vztahy převládajícími.

*

Cílem této úvahy je sledovat hlavní průběh naznačených přeměn ve střední Evropě, kterou chápeme jako oblast někdejšího středního a východního Německa, Polska, Československa, Rakouska, Maďarska a částečně i Rumunska (Sedmihradská), a to: a) především v oblasti zemědělského hospodářství a zemědělské výroby na půdě vrchnostenské i poddanské, b) zčásti také v průmyslové oblasti, pokud vyrůstala ze zemědělského hospodářství v době příprav ke kapitalistickým výrobním způsobům. Vývoj velkostatku a úroveň poddanské výroby nelze poznat bez účasti obou stran na výrobě manufakturní a na zbožní výrobě vůbec, zejména pokud vedla k výrobě kapitalistické. — V chronologickém ohledu jde o průzkum doby od počátku 16. století, kdy tu více, tu méně se objevovaly určité nové prvky vývoje nejen u nás, ale v celoevropském měřítku. Jiné těžisko spočívá v 17.—18. století, kdy vývoj řečených prvků byl souvislejší a zřejmější, až nabyt plných rysů v 1. polovině 19. století, kdy byl dovršen buržoasní revolucí. — Ve výkladu tématu se volí tento postup: a) naznačuje se napřed na základě nejnovějších českých prací i vlastního pramenného výzkumu vývoj v českých zemích od 16. až do počátku 19. století, b) srovnávají se zjištění, učiněná na českém území s vývojem v okolní střední Evropě (ve východním Německu, Rakousku, Polsku, Uhrách, jmenovitě na Slovensku); činí se pokus vymezit některé shodné i rozdílné rysy přechodu od feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě, c) zjišťuje se, jak vzájemným srovnáním můžeme přispět k poznání vývoje v té i druhé zemi i ve střední Evropě vůbec. Nejde tolik o srovnání ekonomiky jako spíše o srovnání

faktorů, které vedly ke kapitalismu. — Při studiu zemědělské výroby, která byla, jak je známo, základním odvětvím výroby feudální společnosti, a v níž došlo v době přechodu od feudalismu ke kapitalismu k významným změnám, a to zejména od přelomu 18.—19. století, půjde o to, aby byl zjištěn charakter zbožní výroby, pokud se vyrábělo za účelem trhu vnitřního i zahraničního, jaký byl charakter pracovních sil, jak se vyvíjela poddanská otázka, která byla nakonec rozhodujícím činitelem v řečeném procesu. — Vzhledem k neúplnému poznání těch i oněch problémů v jednotlivých evropských zemích nebude možno v této studii věci rozřešit úplně. Půjde spíše o to, ohlédnout se po dosavadních možnostech, naznačit tendence vývoje, pokusit o náznaky řešení problematiky, ukázat na některé možnosti i dát podnět k diskusi.

II

Hlavní rysy přechodu od feudalismu ke kapitalismu v českých zemích (v zemědělství)

Monografické studium českých dějin doby pozdního feudalismu (16.—18. století) ve smyslu nových požadavků a nových pracovních metod nepostoupilo dosud tak daleko, aby bylo možno dát přesnou odpověď na otázku přechodu od feudalismu ke kapitalismu v českých zemích v naznačeném slova smyslu. Avšak již za dnešního stavu bádání lze říci, že už v 16. století se vývoj výrobních sil v českém prostředí dostával v několika výrobních odvětvích do nesouladu se stávajícími feudálními výrobními vztahy a obsahoval první projevy, počátky či náznaky kapitalistických výrobních vztahů. Nejvyspělejším bylo tehdy v českých zemích v naznačeném směru hornictví a hutnictví, kde se takřka uplatňovalo (už v 16. století) kapitalistické podnikání. Například v kutnohorském, jáchymovském, rudohorském horním podnikání 16. století, v rozvoji soudobých železných hamrů (prvých to železáren) lze spatřovat již rozvítené prvky kapitalistických výrobních vztahů a kapitalistického způsobu vykořisťování. V opoře o tyto skutečnosti se v 16. století rozvíjela činnost českého města, českého obchodu (městského i vesnického), který měl vnitřní i dálkový charakter.

Pokud jde o produkci v českém zemědělství, v níž spočívala v 16.—18. století převážná část české zbožní výroby, zemědělství, které bylo tím výrobním odvětvím, z něhož feudalismus přímo vyrůstal a kde se nejhrouževnatěji i nejdéle udržoval, je možno zjistit plný přechod od feudalismu ke kapitalismu v naznačeném pojetí až v první polovině 19. století. Ale náznaky, předpoklady či stupně přechodu od feudalismu ke kapitalistické struktuře je možno najít mnohem dříve, a to jak v určité kontinuitě, tak i ve výkyvech, i když ke skutečnému kapitalistickému rozvoji v době existence nevolnictví a selské nesvobody dlouho dojíti nemohlo. Tento proces přechodu v zemědělství spočíval: a) v technickém pokroku v zemědělství, b) v postupném rozšíření námezdní (tj. svobodné) práce na feudálním velkostatku na místo práce nesvobodné, c) v osvobozování rolníků od feudální závislosti a v jejich přeměně na samostatné výrobce. — Všimáme-li si vývoje českého zemědělského podnikání v 1. polovině 16.—1. poloviny 19. století, můžeme v něm zjistit ve smyslu dosavadního výzkumu tři významná údobí: a) první lze klást do doby od poloviny 16. století, kdy se začal vyvíjet tzv. režijní velkostatek, do poloviny 17. století; tu (už v 16. století) se vytvořila struktura českého feudálního pozemkového vlastnictví, která trvala až do zániku feudalismu,

b) druhé údobí lze klást do doby sahající od poloviny 17. století do 70. let 18. století, c) třetí do doby od 70.—80. let 18. století do roku 1848. — Sledujme jednotlivé fáze vývoje z hlediska zbožní výroby, z hlediska charakteru výrobních vztahů, charakteru pracovní síly i námezdní práce. Poslední věc je nepochybně velmi důležitá a od jejího řešení takřka závisí odpověď na otázku, zda a pokud lze vývoj vznačovat za postup ke kapitalismu či nikoliv. Vzhledem k tomu, že feudální velkostatek tvořil v českém prostředí 16.—17. století jen část zemědělské půdy (např. na Moravě činila feudální půda — bez lesů — jen $\frac{1}{3}$ či $\frac{1}{6}$ celkové obdělávané půdy a v některých, zejména horských místech, např. na východní Moravě a v jižním Slezsku, se šířil při exploataci půdy pachtovní systém), je vhodné přihlížet také k zemědělské výrobě na půdě poddanské.

*

Příčiny vzniku a růstu českého velkostatku v předbělohorské době byly nepochybně zvláštní. Podmínky pro vrchnostenskou zbožní výrobu nebyly tehdy na zahraničním, nýbrž na vnitřním českém trhu. Zbožní výroba (obilnářství) byla tu zaměřena na domácí či vnitřní trh. Do roku 1620 je jen málo údajů o českém exportu obilí, a pokud jsou, týkají se nikoli exportu vrchnostenského obilí, nýbrž obilí poddanského. Snad jediné české ryby se objevovaly i na zahraničním trhu ve větší míře. Význam vnitřního trhu souvisel se vzestupem celkové české populace i s rozvojem českého města 16. století.⁹ Týká se to zejména města poddanského, které bylo v 16. století na vyšší úrovni nežli město královské a v němž byla ohniska rozličné výroby řemeslné, obchodu i trhu. Spory o trhy mezi městem, hájícím princip městského tržního práva, a vrchností byly v českých zemích vyřešeny (jako v soudobém Polsku a v Uhrách) ve prospěch feudálního velkostatku, který si udržel svobodu podnikání na svém území. Ale přitom se českým městům dostávalo (na rozdíl od soudobých poměrů polských, kde města ztrácela význam v ohledu hospodářském i politickém) účinné podpory v rámci českého velkostatku a čeští měšťané si uhájili v předbělohorské době vliv na prodej produktů na vlastních, tj. městských trzích; utrpěli však (v druhé polovině 16. století) v souvislosti s výstavbou vrchnostenských pivovarů. Jestliže v první polovině 16. století jednotlivé vrchnosti podporovaly poddanská městečka v jejich bojích s královskými městy, a to ve sporech o vaření piva, v druhé polovině 16. století, kdy vrchnosti stavěly vlastní pivovary, nutily také městské poddané k odběru vrchnostenského piva. Jinak předbělohorský velkostatek nezastavil ani růst poddanských měst, ani rozmach městské výroby a obchodu. Spíše naopak. České poddanské město si udrželo v předbělohorské době i za nadvlády velkostatku význam jakožto středisko řemesla i městských trhů. Udrželo si středoevropské styky, účastnilo se trhu vnitřního i dálkového. Opírajíc se o svou drobnou výrobu, zbavovalo se rozličných feudálních omezení, která byla běžná jinde v sousedství, a přecházelo tak na nové cesty. Tu byl jeden z prvků, které v českém prostředí podporovaly růst obchodního kapitálu. V českých poddanských městech 16. století se zároveň vytvářely předpoklady pro postupný růst měšťanstva. Ovšem nakonec v českých poddanských městech nedošlo k vytvoření velkých kupeckých majetků a zbožní výroba v nich nepřekračovala v předbělohorské době rámec cechovního řemesla.

Na zmíněné obilní výrobě při českých vrchnostenských dvorech v předbělohorské době nezůstalo. Zároveň s podnikatelským ruchem českého velkostatku,

s růstem produkce rostlinné (zejména na větších velkostatech) vyrostlo proslulé pivovarnictví, přičemž vrchnostenské i jiné obilí bylo zpracováváno ve vlastních feudálních pivovarech, množících se zvláště v druhé polovině 16. století; z výroby piva a z jeho prodeje pramenily největší příjmy českého velkostatku v předbělohorské době.

Vedle obilnářství bylo v popředí rozvoje předbělohorského vrchnostenského hospodářství ještě několik jiných výrobních odvětví: např. v mnohých oblastech jižních Čech, středního Polabí, na západní i jižní Moravě to bylo rybníkářství, v němž došlo k výraznému technickému pokroku, a to jak v chovu kaprů, tak ve stavbě rybníků. České rybníkářství nabylo na feudálním velkostatku 16. století velikého rozmachu a ovlivnilo vývoj také v okolních zemích. — Zmínky zasluhuje posléze také rozsáhlé dobytkařství. Z dobytkařství se rozvíjel nejvíce chov ovcí, který dodával suroviny pro rozvíjející se soukenictví; jatečný dobytek byl do českých zemí dovážen z Polska a z Uher. Exploatace lesů nenabyla před třicetiletou válkou velkých rozměrů. — Zato jednotlivé vrchnosti se pokoušely rozvíjet na svých panstvích průmyslovou výrobu. Kromě drobných podniků, jako byly pily, cihelny, vápenky, valchy, sklárny atd., se hlavní zájem soustřeďoval na dolování vzácných a železných rud. V železářství dosáhly některé velkostatky před Bílou horou značných úspěchů, např. Janovice na severní Moravě. Tu i tam vznikaly na jejich majetcích železářské manufakturní podniky, jejichž rozvoji přála později také poptávka po zbraních a suknu za třicetileté války. Zároveň začala specialisace na nižinné zemědělské oblasti a na kraje horské, kde se rozvíjela výroba plátenická, textilní a železářská.

Zkrátka, český velkostatek 16. a počátku 17. století se stával střediskem několika výrobních odvětví, provozovaných přímo vrchností a jejími orgány, střediskem výroby rostlinné, živočišné i průmyslové svého druhu. Lze tu mluvit o výrobě zboží nejen k vlastní potřebě feudálního dvora, ale za účelem zisku a obchodu, a to na trhu vnitřním i mimo hranice panství. Byl by omyl mluvit o uzavřenosti českého trhu v 16. století. I když velkostatek si tehdy podržoval svým zájmům organizaci trhu a usiloval vytvořit z panství zvláštní tržní jednotku, podporuje přitom především tržní privilegia svých poddaných a upravuje poměry v rámci panství přímusy poddaných kupovat především vrchnostenské výrobky (pivo, ryby atd.) a prodávat vrchnosti suroviny jí potřebné (obilí, dobytek atd.), byl tu buď jak buď trh širší a volný, a to nejen pro vrchnost, nýbrž také pro její poddané (město i vesnici). Existence širšího, zemského trhu, ať už jde o výrobky hamrů, produkty rybníků a pivovarů, je jednou z příčin, proč český hospodářský život šel v 16. století stále vzestupně a proč ještě před r. 1620 stál na úrovni poměrně vysoké ve srovnání s okolními zeměmi. Stejně je pozoruhodný zjev obvyklý při obchodních operacích, totiž existence úvěru v řečeném obchodu, jehož se v českých zemích obecně užívalo při prodeji takřka všech druhů vrchnostenských i poddanských výrobků.

Přihlédneme nyní k předbělohorským výrobním vztahům, v nichž spočívá pokud jde o naši otázku, nepochybně těžisko věci. Posuzujeme-li situaci z tohoto hlediska, vidíme, jak předbělohorský velkostatek si upravoval ve svůj prospěch pracovní síly svých poddaných; vidíme na něm růst robotního zatížení i změny v právním postavení poddaných. Ale jinak se zdá, že pracovní povinnosti českého poddaného před Bílou horou byly z hlediska středoevropského nejméně tíživými projevy poddanské závislosti, a že tak zvané druhé znevolenění českých poddaných, v němž vedle roboty byla důležitější věcí osobní závislost, třeba klást spíše

do 17. století (do třicetileté války i po ní) nežli do století 16., i když už v předbělohorské době tendence k tomu byly. Lze tu však mluvit spíše o poddanství než nevolnictví. — Je nepochybné, že na českém předbělohorském velkostatku nebyla neznáma ani námezdní práce, ani tzv. reluce robot na peněžní platy. Doklady o existenci námezdních pracovních sil v českém prostředí před Bílou horou a ještě v počátcích třicetileté války se posledními výzkumy stále rozmnožují: nejen v hutnictví, v kutnohorských, jáchymovských a rudohorských dolech, ve sklárnách, v cihelnách, v textilní výrobě, ale také v zemědělství: např. při práci na vinicích, při sklizni, při mlácení, při živočišné produkci, a to nejen tam, kde příslušné úkony vyžadovaly příslušné kvalifikace, ale často také za jiných okolností. — V první polovině 16. století byly dvory českého velkostatku obhospodařovány převážně námezdní prací. Pokud se tehdy u nás stýkáme s robotou, pohybovala se v rozsahu několika dní do roka. Přitom doklady o robotní práci jsou spíše z drobnějších statků a z doby sezónních prací. Zpráv o hojném užívání námezdní práce na českých velkostatech nechybí ani v druhé polovině a koncem 16. století, i když námezdní práce se stávala na některých panstvích poddanskou povinností (velkostatek tu přirozeně čerpal námezdní síly z vlastních poddaných) a měla povahu nuceného nájmu i nucené námezdní práce. Přitom pracovní síla nevznikala tolik pomocí sbíhání z půdy a shánění poddaných, zbavovaných vlastních výrobních prostředků, nucených hledat obživu v práci za mzdu, jako spíše vlivem vnitřního procesu, diferenciací venkovského obyvatelstva i přirozené jeho pauperisace, rozvíjející se v souvislosti s růstem osídlení. Námezdní práce se v téže době užívalo také u většiny selských gruntů, tj. v poddanském hospodářství, které jinak mělo v českém prostředí před Bílou horou naprostou převahu v celkovém objemu výroby, i když tam podstatná část práce byla vykonávána vlastními pracovními silami poddanských rodin.

I když tedy, jak bylo řečeno, vývoj (a to zejména od přelomu 16.—17. století) směřoval stále více k růstu roboty a k přeměně svobodné námezdné práce v nucenou, přece jen tendence ta neznamenalala, že se počátkem 17. století neobjevovala tzv. reluce, tj. přeměna roboty na peněžní platy, o níž je v českých poměrech řečené doby řada dokladů a která za určitých okolností mohla být projevem pokročilejších výrobních vztahů. — Jestliže velkostatek se stával v obecném vývoji dějin kapitalistickým, jakmile se zaměřoval na zpracování surovin a jakmile přestala uzavřenost trhu feudálního dominia, pak český předbělohorský velkostatek, podržující jinak feudální tendence a formy feudální renty, avšak proslulý velkou zbožní výrobou v rozličných hospodářských odvětvích i výrobní vyspělostí, zaváděním nových výrobních odvětví v zemědělství, novým rozmachem hospodářského podnikání, technickým pokrokem v rybníkářství, plánovaným chovem ryb a dobytka, pěstováním průmyslových rostlin (lnu), rozvojem průmyslových odvětví, zaměřením produkce na širší trhy, používáním námezdní práce i relucí roboty na peněžní platy, rozšířením řemesla na panství, a to v městech i na vesnici, nebyl v rozporu s narůstáním kapitalistických prvků.

Třeba tu ovšem postupovat velmi opatrně. Starší historická literatura (například Hrubý, Mendl, Starck) soudila, že rozvoj vrchnostenského hospodaření 16. století byl založen již na kapitalistických základech. Za kapitalismus se ovšem v řečených pracích pokládala výroba pro trh. Novější studie ukazují, že velkostatek druhé poloviny 16. a počátek 17. století zůstával feudálním. Ukazují dále: a) že rozvoj výroby se tu dál na primitivních základech feudální techniky a že základní výrobní vztahy v zemědělství zůstávaly feudálními, b) že rozvoj vrchnosten-

ského hospodářství vedl k utužování feudální závislosti, c) že k tomuto utužení přispívala potřeba pracovních sil i snaha o využití poddaných v rámci velkostatku. Novější práce dále ukazují, že již v 16. století se setkáváme se zákony, které poddané připoutávaly k půdě a omezovaly jejich hospodářské i právní postavení. Přiznávají však, že nevolnictví v českých zemích nenabýlo před třicetiletou válkou příliš brutálních forem, že roboty tu nebyly ještě velké, že dosahovaly pouze několika dní v roce, že existovala značná fluktuace mezi jednotlivými panstvími, mezi venkovem a městy, že bohatší sedláci si udržovali vcelku slušný životní standart.

Zkrátka, v ekonomice českého předbělohorského velkostatku, jehož tendence se jinak udržely také v 1. polovině třicetileté války, shledáváme sice tendence ryze feudální, jako např.: a) jistou ustrnulost výrobní techniky, b) zvláštní obchodní politiku vrchnostenskou, c) neproduktivní spotřebu největší části zemědělského výnosu, d) úsilí o rozšíření roboty a nucené námezdní práce, ale na druhé straně vidíme tu některé zárodky kapitalistických poměrů, např.: a) výrobní pokrok v některých výrobních odvětvích, např. v rybníkářství, v hutnictví atd., překonávající středověkou strnulost výroby, b) velký rozvoj zbožních poměrů, c) rozvoj financí a úvěrového hospodářství, d) používání svobodné námezdní práce a existenci mzdy ve feudálních výrobních vztazích, e) růst reluce, tj. přeměny roboty na peněžní platy, která byla už v 16. a počátkem 17. stol. místy poměrně hojná.

*

Novou situaci tu vytvořila třicetiletá válka, zahájená v českých zemích v letech 1618—1620. Tragedie a neštěstí, které stihly tehdy české země, nespočívají jen ve ztrátě politických, národních a kulturních hodnot, ale také v tom, že v zápase s Habsburky jakožto nositeli reakce a útlaku, převládly a prosadily se v českých zemích negativní feudální rysy a síly, směřující k upevnění feudální struktury a feudálních poměrů v zemědělství. Náběhy k technickému pokroku a k rozvoji manufakturního podnikání, se kterými jsme se v českých zemích setkali před Bílou horou, byly událostmi třicetileté války většinou přerušeny. Válka ta přinesla kromě všeobecného úpadku také zostření protikladů feudální ekonomiky. Byl jí konservován starý feudální svět, bylo zabrzděno ve svém vývoji české měšťanstvo, které mělo velmi aktivní úlohu v dosavadním vývoji českého řemesla i trhu, a nyní v pobělohorských poměrech bylo sníženo opět na středověký stav, při čemž rozvoj řemesla a obchodu byl na dlouhou dobu zpomalen. Svou samostatnost ztratil v této době také poddanský sektor. Zároveň došlo k pádu starého systému českého velkostatkového podnikání, který se udržoval, např. na panství Valdštejnových, až do jeho smrti r. 1634. Toto podnikání bylo jednou z příčin opozice proti Valdštejnovi rozpoutané, která měla pozadí nejen politické, vojenské, osobní, ale také hospodářské.

V některých oblastech českých zemí nastalo následkem válečných událostí třicetileté války silné vyliďnění. Bylo tomu tak především v nížinných úrodných krajích. Pusté grunty poskytovaly možnost dalšího rozšíření vrchnostenského podnikání, a to zejména v polnohospodářství. Úbytek obyvatelstva znamenal také značný úbytek pracovních sil, a to robotních i námezdních. Zvýšenou potřebu pracovních sil feudální velkostatek řešil v druhé polovině 17. století všeobecným rozšířením robotních povinností poddaných. Situace byla pro to příznivá. Politická porážka českých stavů na Bílé hoře přinesla ztrátu stavovských

privilegií i všeobecný otřes právních poměrů, v němž zanikala starší poddanská privilegia na roboty a starší zvyklosti v poddanských povinnostech. Mnoho velkostatků bylo vyvlastněno a svěřeno novým vrchnostem, které neměly vůbec smyslu pro domácí zvyklosti a práva. Třídní odpor poddaných byl podlamován neustálými válečnými útrapami a disposicí vojsk, určených k potlačování vzpour. A tak okolo poloviny 17. století poddaní robovali (místo starších několika dní v roce) po tři i více dní v týdnu. Těmito robotami mohla vrchnost volně disponovat. Na velkostatech se zvýšil podíl robot a zmenšil podíl námezdné práce. Takto se druhé nevolnictví v českých zemích v druhé polovině 17. století plně prosadilo a dostalo svůj ekonomický obsah. — Tento vývoj českého feudálního velkostatku působil také na postavení českých měst, které se v druhé polovině 17. století očividně zhoršilo.

*

Ve vývoji zemědělského hospodaření po třicetileté válce, která nakonec nemohla zabránit novému výrobnímu a společenskému pokroku, tvoří zvláštní údobí, jak již bylo řečeno, doba od poloviny či poslední třetiny 17. století do 70. až 80. let 18. stol. Po velkém otřesu z konce třicetileté války, která se dotkla také českého velkostatku, vidíme, jak tento záhy činil pokusy o restauraci svého hospodářství i o nový rozvoj zbožní výroby, která byla však provázána utužováním nevolnictví, převládnutím roboty, omezováním svobody poddaných a vyvrcholením vrchnostenských dávek.

Za těchto okolností nastalo v českých zemích v druhé polovině 17. století nové oživení hospodářského života, nový růst populace a nový rozvoj manufakturního podnikání. Toto manufakturní podnikání se rozvíjelo převážně na velkém pozemkovém majetku. Podstatná část manufaktur, které vznikly v českých zemích v 17.—18. století, byla založena feudály. — V téže době vznikala příznivá konjunktura pro odbyt zemědělských výrobků; prohlubovaly se rozdíly mezi oblastmi horskými a nížinnými. V horských oblastech jsme svědky parcelace dvorů, masové reluce robot, omezování dominikální půdy na nejúrodnější pozemky a přeložení těžiska výroby do oblastí průmyslové. Naproti tomu na panstvích nížinných pozorujeme další extensivní růst vrchnostenských dvorů a snahu po zintenzivnění robotní práce i o zvětšení výnosu zemědělské produkce. Vedle specialisace oblastí a růstu odbytišť na zemědělské produkty ovlivnil rozmach průmyslové výroby v horských oblastech také technickou stránku zemědělství. Zvláště zlevnění cen železa přispělo ke zdokonalení zemědělských nástrojů. — Pokud jde o pozadí a příčiny nového růstu českého velkostatku i jeho zbožní výroby v druhé polovině 17. století, tu se situace na rozdíl od století 16. značně změnila. Byla-li předtím důležitým činitelem při odběru zemědělských produktů vnitřní poptávka, působila nyní více, jak se zdá, poptávka po českém obilí na zahraničním trhu. O rozsahu tohoto exportu českého obilí víme ovšem zatím jen málo. Jasnější je situace, pokud jde o plátenické výrobky, jimiž české země byly zataženy (v druhé polovině 17. a 18. století) zcela zřejmě do soudobého světového obchodu.

Také v době obecného útlaku českých poddaných v druhé polovině 17. a počátkem 18. století můžeme pozorovat na českém velkostatku některé jevy, které svědčí o novém růstu výrobních sil. Tak tomu bylo zvláště v horských krajích, kde byly příznivé podmínky pro zakládání průmyslových podniků, množících se nikoliv bez vlivu soudobých merkantilistických tendencí, nikoliv bez poptávky

ze strany státu, nikoliv bez vlivu poddanského města, které se začalo od přelomu 17. a 18. století zvedat a stále se více podílelo na řemeslné výrobě i obchodu, nikoliv bez vlivu snahy jednotlivých feudálů o zvýšení příjmů. Zejména v horských krajích, málo vhodných pro zemědělskou výrobu, se setkáváme v druhé polovině 17. století s větším podílem námezdní práce na výrobě i s reducí roboty, z druhé strany pak s tradicí domácí řemeslnické výroby, vyvěrající také ze skutečnosti, že šlo o kraje poměrně hustě zalidněné, v nichž lid byl nucen hledat prameny obživy mimo zemědělství.

Je otázka, zda-li vrchnostenská zemědělská výroba řečené doby na českém velkostatku byla sama o sobě schopna akumulovat dostatečný kapitál ke zřízení průmyslových podniků, dále otázka, jaké tam převládly výrobní vztahy a jaká byla pracovní síla ve vrchnostenském průmyslovém podnikání. Tu nevidíme, že by české feudální vrchnosti sumy nashromážděné v zemědělském sektoru investovaly do manufakturního podnikání. Vývoj byl spíše takový, že tu i tam získané peněžní prostředky byly vkládány do luxusního života, do staveb a oprav zámků, do výstavby Vídně, čili — jinak řečeno — buď byly spotřebovány vrchností doma nebo odcházely ze země. Jinými slovy, prostředky k založení vrchnostenských průmyslových objektů musely býti zjednány jinak. Jsou případy, že vrchnosti si opatřovaly kapitál jednorázovou parcelací dvorů mezi poddané (např. na panství těšínské komory nebo na panství janovickém na severní Moravě), jindy zase použitím obchodního kapitálu opatřeného půjčkou nebo jeho nahromaděním v procesu výroby.

Pokud jde o druhou otázku, tj. o povahu pracovních sil v nových vrchnostenských průmyslových podnicích, prolínaly se tu zřejmě tendence feudální s kapitalistickými. Ale jen velmi zřídka a dočasně (např. na janovickém panství) můžeme mluvit o tzv. poddanské čili nevolnické manufaktuře. Česká manufaktura, vznikající především na feudálních majetcích, měla tedy ve své převážné většině v druhé polovině 17. a v 18. století charakter kapitalistický. Zárodečnou buňku nové pracovní síly tvořili zpravidla všude cizí jinak nečetní odborníci, vedle nich tu byli členové rozkládajících se cechů; největší procento pracovní síly však tvořilo domácí venkovské obyvatelstvo, event. obyvatelstvo převedené na místo manufaktur z jiných českých krajů.

*

V 70. letech 18. století jakoby se základy českého velkostatku zachvěly. Extensivní výroba velkostatku, založená na robotní práci a vybičovaná k největší možné intenzitě, vyvolala mohutný odpor poddaného lidu, který vybuchoval v masových selských povstáních a třídních bojích v druhé polovině 18. století. Vládnoucí kruhy ve snaze zachovat stávající feudální poměry a zajistit berní schopnosti poddaných, se odhodlaly k ráznějším opatřením. — Při přechodu k novým výrobním formám v zemědělství v 18. století měl důležitou úlohu (podobně jako ve výrobě průmyslové) stát, který byl nucen zanechat dosavadní obojetné politiky, spokojující se vydáváním neúčinných robotních patentů a byl nucen podniknout významné zásahy do vztahů mezi vrchností a poddanými. Po předchozí urbaniální reformě v Uhrách a ve Slezsku byla provedena podobná a ještě důraznější úprava poddanských poměrů v českých zemích, spočívající hlavně v omezení roboty na určitou výši. 70. léta 18. století se takto stala počátkem hlubších zásahů státu do společenské struktury v českých zemích. V dalším

vývoji se tyto zásahy ještě prohlubovaly a nabyly daleko větších rozměrů nežli na západě.

Sociální reformy 70. let 18. století nezůstaly bez vlivu na hospodářský život v zemi. Jestliže již v předechozích letech docházelo na mnoha panstvích k lokálním změnám hospodářského systému, jestliže na některých panstvích, zvláště komorních, vrchnosti přikročily k pronájmům celých dvorů nebo k jejich parcelaci mezi poddané a na jiných si ponechaly jen nejúrodnější pozemky, na nichž zavvedly intensivní obdělávání půdy pravidelným hnojením, nyní po státním zásahu a snížení robot nastala nová etapa ve vývoji českého velkostatku, připravujícího se již na úplné zrušení roboty a na plný přechod ke svobodným námezdním silám, charakteristickým pro velkostatek velkokapitalistický. Další zásahy státu, zvláště zrušení nevolnictví, nenalezly český velkostatek nepřipravený. Specializace výrobních odvětví postoupila již velmi kupředu. V průmyslových oblastech došlo k další redukci dominikální půdy. Na mnoha panstvích těžba a zpracování dříví se staly vedle průmyslových podniků více než dostatečnou náhradou za zrušené dvory.

V nížinných oblastech situace nebyla tak prostá. Citelný úbytek robot bylo nutno nahradit námezdními silami a současně se jevílo nutné zintensivnit zemědělskou výrobu. Důležitou úlohu měly přitom hospodářské společnosti, řízené státem, které šířily znalost osvědčených praktik, lepších nástrojů a nových plodin mezi hospodářskými úředníky a lidem. Jevilo se nutným změnit celý tradiční osevni systém. Již dříve se začalo s dělením pastvin do té doby společných a začal se boj s úhory. Tyto byly zmenšovány osíváním pícnin, zvláště jetele, luštěnin, okopanin a průmyslových rostlin. Za těchto okolností vzrostla potřeba potažní práce, kterou nebylo možno krýti z robot. Bylo nutno přikročit ke zvýšení počtu tažného dobytka na vrchnostenských dvorech. Píci pro tento tažný dobytek nemohla zajistit stará trojhonná soustava. Bylo nutno ji zlepšit výsevem pícnin na úhor a rozšiřováním luk. — Koncem 18. a počátkem 19. století se sporadicky objevil střídavý osevni postup, a to často jen na zkoušku; neboť půda nebyla dosud vhodná kultivačně ani úpravou vodních poměrů. Brzdou byl také velký chov ovcí, který vyžadoval velkého množství úhoru. Avšak přes návrat ke zlepšené trojhonné soustavě střídavý systém pronikal po celou první polovinu 19. století, třebaže úhor nezanikl docela a ještě v druhé polovině 19. století se s ním setkáváme. — Nové pracovní postupy a metody vznikaly na západě v pokročilých kapitalistických zemích; do střední Evropy byly přenášeny již jako osvědčené a hotové formy výroby, a to tehdy, když v domácím prostředí uzrály podmínky pro jejich přijetí a rozšíření.

Intensifikace zemědělské výroby na velkostatku se odrazila také v postavení pracovních sil. Třebaže omezená robota trvala až do roku 1848, těžisko práce na velkostatku se stále více přesouvalo na práci námezdní, jejíž význam značně vzrostl pro proniknutí okopanin, zvláště cukrovky, a nových výrobních postupů. Nestoupal tolik ani počet čeledi jako počet zemědělských dělníků, a to zvláště sezónních. Jejich mzdy jevíly stoupající tendenci od prvých reforem v 70. letech 18. století. Na některých panstvích byla po roku 1775 provedena úplná reluce robot, která v českých zemích nebyla neznámá od 16. století, a robotní platy byly vykalkulovány tak, že bylo možno jimi řádně zaplatit námezdní síly, z počátku ovšem často nucené. Jestliže roku 1848 český velkostatek prošel bez velkých otřesů, bylo tak proto, že se namnoze již předtím zbavil feudální přítěže, tj. roboty.

Všimli jsme si především vývoje na českém velkostatku 18. století, neboť tam můžeme sledovat nejzřetelněji růst nových výrobních sil, přímo ovlivňovaných rychle postupujícím rozmachem průmyslové výroby. Hospodářství poddaných, zaujímající v ekonomice českých zemí daleko největší podíl, zaostávalo v rozvíjení nových výrobních sil v tomto období feudalismu za velkostatkem. Je to pochopitelné, uvážíme-li odkud přicházely nové podněty a návrhy na zlepšení dosavadního systému v zemědělství, a komu měly především sloužit. Avšak nové výrobní postupy, lepší nástroje, nové plodiny pronikaly v 18. století nejvíce právě prostřednictvím velkostatků také do poddanského hospodářství, především zámožnějšího, a urychlovaly proces sociální diferenciacce. Tento proces existoval již za raných stadií feudalismu. Avšak ve druhé polovině 18. století byl urychlen zvýšenou aktivitou feudálů i působením růstu výrobních sil i státními zásahy do sociálních poměrů na venkově. Již v předchozích staletích pozorujeme na venkově vytváření úzké vrstvy vesnických boháčů a stále více rostoucí masy bezzemků, představujících na některých panstvích již většinu obyvatelstva. V 18. století se tento vývoj stupňoval. Procesy diferenciacce nabývaly rázu trvalosti a splývaly s obecným proudem hospodářských a sociálních přeměn. K bohatnutí menší části venkovského obyvatelstva docházelo hlavně spojením zemědělství s obchodně průmyslovou činností. Státními zásahy od 70. let 18. století se vlastnická práva poddaných prohlubovala také na majetek nemovitý a zároveň se uvolňovala jejich osobní vázanost k vrchnosti, aby byla nahrazována u chudších vrstev vázaností hospodářskou. Rostoucí počet bezzemků nacházel poptávku po své pracovní síle v průmyslové výrobě a ve stále větší míře také v zemědělských podnicích, kde se vstupovalo již v nové výrobní vztahy kapitalistického charakteru. — Zrušení roboty a s ním i zrušení celého feudálního řádu r. 1848 bylo takto připraveno celým předchozím vývojem, zvláště aktivními státními zásahy. Bylo v zájmu státu i vládnoucí feudální třídy, která pochopila ve svých vůdčích představitelích neudržitelnost starého společenského systému a přizpůsobila se již namnoze novým formám zemědělské i průmyslové výroby. Ostatně toto přizpůsobení se nutnému zlu nebylo pro feudální třídu příliš citelné. Díky postupným a opatrným státním zásahům a reformám shora podařilo se provést přechod ke kapitalismu bez vážnějších majetkových ztrát pro vládnoucí třídu. Velkostatek byl dále zachován a nečasové již feudální povinnosti, které museli poddaní draze vykoupit, bylo možno nahradit produktivnějšími svobodnými pracovními silami, jichž bylo nadbytek na pracovním trhu. Je sice pravda, že zrušení poddanství bylo vynuceno tlakem zdola, ale provedení reformy i volba prostředků zůstaly vyhrazeny státní moci. R. 1848 byl tak jen mezníkem v pozvolném, nerevolučním, shora řízeném rušení feudálních přežitků, jejichž zbytky přetrvaly ostatně místy až do 20. století. Jinak základy tzv. pruské cesty ke kapitalismu v zemědělství byly v českých zemích dány již dávno před r. 1848.

*

Vyplývá nepochybně z předchozí úvahy, že rozhodujícím stupněm na cestě od feudalismu ke kapitalismu v českých zemích není teprve rok zrušení roboty (r. 1848) či rok zrušení nevolnictví (r. 1781), nýbrž už řada desítek let předtím. Převládnutí kapitalistických výrobních vztahů na českém velkostatku neproběhlo v českých zemích rázem ani v kratším intervalu. Nedochovalo k tomu analogickou cestou jako v některých zemích evropského západu, např. v Anglii. Jestliže

v Anglii sahá počátek kapitalistické éry už do 16. století, tj. do doby, kdy feudální formace tam již ukončila cesty svého života, jestliže v Anglii kapitalistické manufaktury se rozvinuly po likvidaci nevolnictví, v českých zemích se objevují — napřed kapitalistické prvky — v době nadvlády a plného rozvoje feudálního života, za vlády nevolnického systému v době existence feudalismu. Kapitalistické prvky se v českém prostředí objevují už v 16. a 17. století, a to jak v zemědělství, tak i v průmyslové výrobě. Tu třeba obracet zrak nejméně už k polovici 16. století, přestože tehdy vznikající režijní velkostatek nelze nikterak označit za kapitalistický podnik. Režijní velkostatek přes svůj rozmach zbožní výroby v zemědělství i v jiném podnikání, ve zbožní směně, v trhu vnitřním i dálkovém, byl jen součástí údobí feudalismu. Ale buď jak buď se tu připravovaly již v 16. a 17. století předpoklady či podmínky pro vznik kapitalistických výrobních vztahů v zemědělství. Také ve vývoji manufaktur, které vznikaly v českých zemích především na feudálních statečích a byly jedním ze zdrojů vrchnostenských příjmů, třeba počítat nejméně již s první polovinou 17. století a nikoliv teprve s dobou druhé poloviny 17. a první poloviny 18. století. — Už v 16. a tím spíše v 17. století jsou v českém vrchnostenském podnikání zřejmé náznaky přeměn ve výrobě i ve výrobních vztazích, a to kvantitativní i kvalitativní. Už tehdy jsme svědky dvoukolejnosti českého života, vzájemného soužití a prolínání dvou výrobních vztahů: staršího feudálního i novějšího kapitalistického či jeho náznaků.

A tím více šel vývoj v naznačeném směru kupředu ve století 18., kdy se český velkostatek zakládal, kde k tomu byly podmínky, stále více na kapitalistických formách. Docházelo na něm tu dříve, tu později ke kvalitativní změně ve vývoji. Na novou kvalitu přecházela zemědělská výroba i výroba řemesla (průmyslová). Pod vlivem nových kapitalistických výrobních vztahů i progresivních tendencí došlo posléze ke zrušení osobní závislosti poddaných (r. 1781). To, že v některých místech jistě feudální závislosti zůstaly, to na zásadní změně nic neznamena. K přeměně manufakturních objektů na tovární čili k tzv. průmyslové revoluci došlo ovšem až v první polovině 19. století. Jestliže tzv. národní obrození v českém prostředí začalo brzo a proběhlo rychle, stalo se proto, že v českém prostředí bylo v 18. století nastrádáno mnoho sil, že tu byla hospodářská opora nejen v městě, kde v čelo vývoje se stavěly maloburžoasní živly, ale že tu byla poměrně silná vesnice, kterou feudalismus nezničil.

Přirozeně, že nelze vývoj v českých zemích chápat v naznačeném slova smyslu jako jednotvárný celek. Byly tu rozdíly mezi Čechami, Moravou, Slezskem, i uvnitř řečených historických celků. Ale ať tak či onak, vidíme, že vcelku nikde a nikdy v 16.—18. století nevznikaly kádry kvalifikovaných dělníků (v prvních manufakturách) pomocí shánění poddaných, jako tomu bylo na západě (v Anglii), ale že vyrůstaly jiným způsobem; jiným způsobem se také akumuloval kapitál potřebný ke vzniku manufakturních podniků. Vidíme dále, že proces rozkladu feudálních rysů a proces narůstání kapitalistických prvků probíhal v českém prostředí zároveň v zemědělství i v oblasti průmyslové (manufakturní).

III

**Srovnání otázky přechodu od feudalismu ke kapitalismu v českých zemích
(v zemědělství) s vývojem v ostatní střední Evropě**

V závěrečné části našeho pojednání se pokusíme o srovnání přechodu od feudalismu ke kapitalismu v českých a ostatních středoevropských zemích, o postžení některých společných faktorů i základních diferencí. Tu by bylo možno volit dvojí postup: a) buď srovnávat postupně proces přechodu v jednotlivých zemích (hledisko teritoriální), nebo b) vycházet z určitých problémů a zkoumat, jak se v jednotlivých zemích projevovaly (hledisko věcné). — Oba způsoby mají své výhody i nevýhody. Důslednému použití každé z obou metod brání však tyto skutečnosti: a) základní problémy přechodu od feudalismu ke kapitalismu nejsou ve středoevropské historické literatuře ještě definitivně rozřešeny, b) ani v jednotlivých zemích a jejich historiografiích není o průběhu přechodu shody. Bude třeba použít obou metod a poukázat především na ty skutečnosti, které byly v dosavadní historické literatuře alespoň částečně již objasněny, anebo k nimž se blíží nový pramenný výzkum.

*

Pokusme se jít napřed prvou cestou. Tu vidíme ve střední Evropě řadu obecnějších i dílčích shod z jedné, obecnějších i dílčích růzností z druhé strany. Pokud jde o *obecnější shody*, vidíme např., že vývoj ekonomiky v 16.—19. století, do nichž klademe přechod od feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě, byl nepochybně ve středním a východním Německu, v českých zemích, v Polsku, v Uhrách, na Slovensku i v Rakousích navenek odlišný od západní Evropy a uvnitř do značné míry navzájem paralelní. Vznik kapitalistické výroby a kapitalistických výrobních vztahů byl v řečených zemích střední Evropy dlouhodobým procesem. Počátky jeho jsou v lůně feudální formace. Zatím co v hospodářsky vyspělých zemích západní Evropy (v Anglii, Nizozemí, Francii) probíhal již v 16. a 17. století proces, který Karel Marx nazval původní akumulací kapitálu, spočívající jednak ve vzniku velkých kapitálových majetků, vkládaných do výroby, jednak ve vzniku svobodných námezdních sil, došlo tehdy ve střední Evropě k nové fázi feudalismu, k tzv. druhému nevolnictví, jehož základním rysem byl rozmach výrobní a obchodní činnosti feudálního velkostatku (tzv. Gutswirtschaft), připoutání poddaných k půdě a robotám. Kapitalistické prvky v hospodářství a proces původní akumulace se proto ve střední Evropě rozvíjely v podmínkách feudální nadvlády daleko pomaleji a obtížněji nežli v západní Evropě. — V 16.—18. století nedošlo ve středoevropských zemích k buržoasním revolucím, které by odstranily feudální absolutismus a feudální vlastnické vztahy i připravily půdu pro rozvoj kapitalistické společnosti. Naopak, ve většině středoevropských zemí nastalo v 16. a 17. století oslabení měšťanstva a hospodářská iniciativa se proto soustřeďovala v rukou feudálů, jejichž třídním zájmům sloužily vlastně všechny středoevropské státy.

Společným rysem ekonomiky středoevropských zemí v 16. století bylo, že zde došlo k pozoruhodným pokusům o horní a hutní podnikání. Velký rozmach doložení zaznamenalo v druhé polovině 15. a v první polovině 16. století horní Německo, Slovensko, české země a částečně také Slezsko. Hornictví bylo důležitou složkou vzniku velkých kapitálových majetků (byly tu například hornoněmecké

domy Fuggerů, Welserů, Herwartů, Paumgartnerů aj.), které byly vkládány částečně znovu do výroby, částečně do obchodu a do finančních transakcí. V samotném hornictví se značně rozšířila *námezdní práce*, takže důlní podniky měly v této době v řečeném prostoru kapitalistický ráz. Mimoto ve střední Evropě docházelo ke spojování kapitálu v jednotlivých zemích; zmínky tu zasluhuje Fuggerovsko-Thurzovský obchod se slovenskou mědí. Středoevropské dolování mělo v řečené době vedoucí úlohu v evropské těžbě kovů a v peněžnictví. — Avšak v druhé polovině či koncem 16. století význam středoevropského hornictví, hutnictví a středoevropských drahých kovů upadal. Nastal také postupný úpadek středoevropských obchodních domů. Tím ustrnulo odvětví, kde kapitalistické výrobní vztahy se vytvořily nejdříve a s nimiž byl spojován tzv. raný kapitalismus 16. a 17. století. Horní a důlní podnikání se nerozvíjelo do takové míry, aby způsobilo proniknutí kapitalistických poměrů mimo vlastní sféru hornictví a v procesu přechodu od feudalismu ke kapitalismu mělo vcelku malý význam. V 17. a 18. století nastal všeobecný pokles výroby a nejdůležitějším průmyslovým odvětvím se stalo textilnictví. Pouze na Slovensku si dolování podrželo kontinuitu až do novější doby a v 18. století se slovenské doly staly střediskem nové fáze důlní techniky, která opět nabyla evropského významu a měla vliv také na okolní země. — S výrobní a obchodní činností středoevropských důlních a obchodních společností byl ve starší historické literatuře i v některých současných pracích spojován rozmach kapitalismu; hovořilo se tu o raně kapitalistickém stadiu. Domníváme se však, že v 16. století zůstaly základní výrobní a společenské vztahy feudálními, a že kapitalismus se projevoval především v samotném hornictví.

Do tohoto hospodářského vývoje středoevropských zemí neblaze zasáhla třicetiletá válka (v Německu, v českých zemích) a vedle ní také jiné války 17. století, např. v Polsku války švédsko-polské a polsko-ukrajinské, v Uhrách patnáctiletá válka Habsburků s Turky v letech 1593—1608 a protihabsburská stavovská povstání. Tyto události znamenaly ve většině středoevropských zemí zdržení ekonomického vývoje a vrhly jej zpět. Důsledkem těchto válek bylo vyliďnění některých oblastí, úpadek městské i zemědělské výroby, zesílení nevolnictví, přerušení rozvoje manufaktur a obchodního kapitálu, všeobecné posílení feudálních tendencí.

Dalším významným činitelem, který se odrazil v ekonomickém vývoji několika středoevropských zemí (především Uher, českých zemí, Rakous), byla turecká expanse do střední Evropy od 1. čtvrti 16. do konce 17. století. Turecké války odsávaly ve formě státních daní z Uher, z českých zemí i Rakous značné finanční prostředky, které nemohly být proto uloženy do výrobního procesu řečených zemí; současně turecké války vytvářely nové možnosti odbytu některých výrobků (zemědělského zboží, zbraní, sukna atd.).

Vývoj po třicetileté válce vykazuje v řadě zemí střední Evropy podobné rysy. Vcelku tento hospodářský život střední Evropy charakterisovalo stále také v druhé polovině 17. století zemědělství, v němž hlavním činitelem byli šlechtičtí velkostatkáři, i když místy (např. v českých zemích) představovalo poddanské hospodářství naprostou převahu v celkovém objemu zemědělské výroby.

Nejméně už od počátku 17. století začalo se ve středoevropském prostředí, a to především na feudálních majetcích, manufakturní podnikání — nepochybný to znak nového kapitalistického rozvoje. Jeho význam nebyl však v řečené době v celkové ekonomice jednotlivých středoevropských zemí převažující, přesto že

ojedinelé manufaktury (např. v českých zemích, v Němcích, v Rakousích) dosahovaly už koncem 17. století dosti vysokého stupně vývoje. Až do počátku 18. století byl nepochybně podíl řemeslné výroby v ekonomice jednotlivých zemí větší nežli podíl výroby manufakturní.

Ať už při přeměnách feudálního zemědělského hospodaření či při budování manufakturních podniků 18. století, nelze nikde opomenout pomoc se strany státu, význam merkantilistického a protekcionářského systému, šířícího se ze západu, který byl ve střední Evropě velmi důležitým činitelem, urychlujícím všude působením shora kapitalistické cesty rozvoje. — Stejně nelze nevpomenout, jak ve střední Evropě postupovalo upevňování kapitalistických prvků už koncem 17. a tím více v 18. století pomocí zintenzivnění zemědělské výroby, používání námezdních sil na zemědělských objektech atd. Jestliže se tím feudální třída pokoušela o upevnění své moci, šlo o posílení jen zdánlivé a pád feudálního systému byl všude ve střední Evropě nezadržitelný. Zkrátka, druhá polovina a zejména konec 18. století znamenaly všude ve střední Evropě zlom, v jehož průběhu se vytvářely všude nové progresivní vývojové tendence.

*

Kromě obecnějších shod v zemích střední Evropy jsou tu i tam větší či menší *shody či paralely dějů*, jimiž se hned ty, hned ony země střeoevropské k sobě více přibližovaly. — Třeba vzpomenout některých shod či vývojových paralel v prostředí českém a východoněmeckém.

V českých zemích i ve východním Německu a v Rakousích byly, zdá se, aspoň v některých krajích, připravovány v době režijního statku a nevolnictví (16. až 17. století) více než jinde ve střední Evropě předpoklady pro vznik kapitalistických výrobních vztahů v zemědělství. — V 16. a počátkem 17. století se tu i tam rozvíjel výrazněji za rostoucího počtu obyvatelstva, rostoucího počtu lidí zaměstnaných v řemeslech, vnitřní trh na obilí a rostla (více než jinde v sousedství) vnitřní poptávka na zemědělské a rybníční produkty. Nejen velkostatek, ale i poddaní zemědělského charakteru pracovali a dodávali na trh za účelem zisku suroviny a zpracované produkty. Velkostatek se přibližoval tu i tam ke kapitalistickému agrárnímu podnikání, i když se kapitalistickým agrárním podnikem v 16.—17. století, ba ani v 1. polovině 18. století nestal. Ačkoliv přispíval k upevnění feudální moci, vytvářely se v jeho sféře předpoklady, které nakonec pomohly kapitalismu k vítězství v další době. — Zároveň se tu i tam před třicetiletou válkou rozšiřoval vnitřní i dálkový trh, a to zejména na průmyslové zboží. Růst tohoto dálkového trhu byl sice mařen silicím feudálním útlakem, vývojem třicetileté války, ale znemožněn úplně nebyl.

Byla-li doba 16. a počátku 17. století přes všechny výkyvy tu i tam údobím poměrného klidu v naznačeném ekonomickém vývoji, za třicetileté války stihlo obě strany hrozné zničení ekonomického života. — Ale zčásti už v poslední fázi třicetileté války a ještě více po ní docházelo — přes obecné rozrušení a přes růst roboty i poddanských závislostí — k novému vzestupu a k restauraci režijních velkostatků, při čemž se hospodářská politika zaměřovala na koncentraci majetku i ke stupňování průmyslové výroby. Při ní se objevovala stále více také námezdní práce. Podněty vycházely ze strany feudálů chtivých nového zisku i ze strany státu, který v ovzduší válečných napětí i klidu se stával hlavním odběratelem některých druhů průmyslového zboží (zbraní, nábojů, látek atd.). Vše to vedlo

k rozvoji průmyslové zboží výroby i k novým formám výrobních vztahů. — Takto z části již v 17., ale ještě více v 18. století docházelo v českém i německém prostředí k restauraci zemědělského podnikání i k vytváření manufaktur. Přitom se užívalo stále více námezdní práce, a to tím spíše, že soudobý merkantilistický systém podporoval domácí zboží výrobu a přispíval svým způsobem k přípravě kapitalistických výrobních forem.

Mnoho analogií či paralel bylo mezi vývojem a významem českých a německých měst. Přesto že města tu i tam velmi utrpěla za třicetileté války, retardace a stagnace českých i německých měst nešla tak daleko, aby města ztratila vliv v životě obou zemí. Spíše naopak. Právě o město znovu sílící mohl se opřít v 18. století v českém i německém prostředí nový kapitalistický nástup.

*

Přihlédneme-li ke shodám či paralelám mezi územím českým a polským, vidíme např. tyto skutečnosti: Počátkem 16. století objevovaly se tu i tam progresivní jevy v zemědělské práci, v soudobých výrobních vztazích a zejména v důlním podnikání. Tu i tam se rozvinul režijní velkostatek ve velkém rozsahu. Výstavba a koncentrace feudálního majetku se nedála, aspoň v 16. a počátkem 17. století, cestou shánění. Pokud tomu tak bylo, nelze ve shánění poddaných spatřovat analogický proces, jak tomu bylo na západě. Po třicetileté válce (v 2. pol. 17. stol.) vidíme tu i tam větší či menší úpadek měst. Tím se mezi jiným stalo, že takřka na žádné straně nebylo většího počtu městských manufaktur. Pokud tyto se tu i tam vytvořily, náležely vesměs feudálům. Ovšem retardace či stagnace českého města nešla tak daleko jako města polského. — Tu i tam se objevovala v zemědělství ve větším či menším rozsahu námezdní práce. Přitom ovšem nešlo vždy o síly plně svobodné a nešlo (aspoň v Polsku) o kategorii kapitalistickou. Byl to spíše nucený nájem a specifická renta v úkonech. Neboť snahou feudálů (zejména polských) bylo získat námezdní pracovní síly pokud možno z vlastních poddaných. — V 18. století se objevilo — více v Čechách než v Polsku, více ve Velkopolsku než v Malopolsku — postupné vytlačování roboty a naturální renty rentou peněžní.

*

Pokud jde o české země a soudobé Uhry, které od druhé čtvrti 16. století až do konce 17. století se omezovaly vesměs na dnešní Slovensko, lze snad jmenovat tyto shodné vývojové rysy: Tu i tam nacházíme už v první polovině 16. století jisté kapitalistické rysy či zárodečné kapitalistické prvky, a to v báňském podnikání, hornictví, obchodním podnikání kapitalistů typu Fuggerů a Thurzů. Rozvoj těchto jevů byl však tu i tam vzhledem ke znovuupevňování feudalismu pomalý, nerovnoměrný a časem se takřka zastavil. Je ovšem pravda, že v oblasti dnešního středního Slovenska se jistá kontinuita, jak bylo již naznačeno, udržela více, a že právě tato místa se stala školou v báňském podnikání v době pozdější (v 18. století). — Na obou stranách se rozvinul v 16.—17. století režijní způsob velkostatkářského hospodaření. Byly rozšiřovány statky, které již existovaly a zvyšoval se všude počet panských dvorů. — Na růst režijního velkostatkářského podnikání působily analogické síly, jako např.: *vnitřní trh*, *výroba pro trh* (tu více surovin, tam zase průmyslových produktů, zemědělských i jiných), poptávka populačně se množícího města i městského řemesla, které bylo v 16. sto-

letí ve stavu stálého růstu. Tu i tam působila také potřeba dodávat potraviny na bojiště za válek s Turky, které zatěžovaly obě země. — Na žádné z obou stran nedocházelo v 16. století při výstavbě velkostatkářského podnikání ke shánění poddaných a tím méně k rozvinutí tzv. prvotní akumulace kapitálu, spatřujeme-li ji ve vyvlastňování rolnické půdy za účelem získání pracovní síly na manufakturách. Jiná byla situace v Uhrách, na Slovensku ve století 18. Pokud docházelo před třicetiletou válkou k zabírání selské půdy, nestalo se toto nikde hromadným jevem a nevedlo ani k odlučování výrobců od výrobních prostředků ani k hromadění kapitálových sum. A pokud docházelo ke shánění v nížinných krajích, získávali poddaní zpravidla půdu v podhorském či horském prostředí. V té souvislosti se rozvíjela na obou stranách západních Karpat (na severozápadním Slovensku, na jižním Těšínsku, na východní Moravě), a to na dominikální půdě, pozoruhodná horská kolonise, tzv. kolonise valašská.

Politické zapojení do habsburské říše, které bylo jinak osudné v ohledu politickém, národním i kulturním, mělo v ekonomickém ohledu odraz jiný. Na jedné straně byly sice odsávány značné finanční prostředky (z Uher i Čech) ve formě rostoucích daní; ale na druhé straně nastaly tehdy nové možnosti odbytu i dálkového trhu směrem do rakouských zemí a přes ně dále na západ, umožňující zapojení na západní kapitalistický svět. — Tu i tam se objevovala před třicetiletou válkou, zčásti i za ní, v rámci rozvoje dvorového hospodářství a velkostatkářské zboží výroby také námezdní práce, byť tato byla v Uhrách, na Slovensku omezenější, více při odborných pracích a při pracích špičkových. Jinak v Uhrách, na Slovensku rostla tendence zvyšovat robotu, a to v míře daleko větší než tomu bylo v českém prostředí. Ale buď jak buď, užívání námezdní práce při zboží výrobě se objevovalo tu i tam také u majetnějších rolníků. — Jinak zemědělská zboží výroba se rozvíjela tu i tam v podmínkách stále silícího systému tzv. druhého znevolnění, které se realizovalo tu i tam spíše až v 17. století, nežli předtím, stávajíc se na obou stranách brzdicí silou v rozvoji kapitalistických prvků, i když jejich rozvoj potlačit nedovedlo. — Tu i tam, dříve a více v českých zemích nežli v Uhrách se objevila reluce robot na peněžní platy: v Uhrách na příklad v třicátých letech 17. století na panství vesprimské kapituly, a to jen ojediněle.

Z části v souvislosti s narůstáním kapitalistických prvků v zemědělství byly budovány tu i tam (v 18. století) manufaktury, při jejichž zakládání se uplatňovali kromě cizích (rakouských) podnikatelů také domácí vlastníci velkých zemědělských objektů. Je příznačné, že většina průmyslových (manufakturních) podniků vyrostla tu i tam v 18. a poč. 19. století na šlechtické půdě. K tomu přispěl v mnohém cizí (rakouský) kapitál. — V 18. a počátkem 19. století se posléze sahalo při obhospodařování velkostatků stále více, ač robotu jinak zůstávala, k používání námezdní práce i zemědělských strojů, i když dlouho nedošlo (zejména ne v Uhrách, na Slovensku) k oproštění od feudálních pozůstatků či přežitků.

*

Bylo řečeno, že všímáme-li si přechodu od feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě v oblasti zemědělství, mělo toto ve středoevropské ekonomice 16.—18. století naprostou převahu. Třeba dodat, že právě v řečeném přechodu v zemědělství se projevil mezi jednotlivými středoevropskými zeměmi značné rozdíly, jejichž kořeny sahají z části do starší doby a které ovlivnily definitivní

přechod od feudalismu ke kapitalismu koncem 18. a v první polovině 19. století. Všimněme si těchto i jiných rozdílů v rozvoji středoevropských zemí podrobněji. Tyto *rozdíly* jsou buď *širší, obecnější*, nebo *dílčí*. Všimáme-li si obecnějších, lze uvést asi tyto:

Vliv zámořských objevů koncem 15. a počátkem 16. století a soudobé z toho pramenící zapojení na západní trhy, pokud jde o export obilí produkovaného velkostatkem, nebylo všude dosti účinné. Bylo-li znát, pokud jde o střední Evropu, na půdě východoněmecké i polské, jinak tomu bylo ve středním Německu, v českém prostředí i v Uhrách, na Slovensku, kde zapojení na západní trhy obilím přes mnohé podobnosti vývoje, ale při rozličných podmínkách (zvláštní geografické poloze, vzdálenosti od nových hlavních obchodních cest atd.) nenastalo. — Vedlo-li jinde (např. v západním a středním Německu) zapojení na západoevropský obilní trh k vytvoření určitých kapitalistických prvků, jinde (např. v Polsku, ve východním Německu) nastupovalo v souvislosti s tím spíše druhé nevolnictví a utužovaly se feudální řády. — V některých případech, např. v českých zemích, předpoklady k rozvoji kapitalistických prvků vytvářela spíše domácí zbožní výroba, zaměřená z části k vnitřnímu trhu, z části k trhu dálkovému. V té souvislosti se české země staly typickým územím, jakých bylo málo v soudobé Evropě, charakteristickým řemeslnou výrobou určenou pro trh i vývoz a s velkým dovozem surovin z okolních zemí, potřebných za účelem dalšího zpracování (koží, vlny apod.). Je vidět, že zámořské objevy samy o sobě a zapojení na nový světový obchod i západní trh nebyly jedinou cestou k rozvinutí určitých kapitalistických prvků.

Nejdůležitějším hospodářským činitelem byl všude ve střední Evropě *režijní* velkostatek. U jeho zrodu byly však v jednotlivých středoevropských krajích a také ve vývoji jeho dalších osudů různé podmínky. Působil-li naň ve východním Německu a v Polsku (Velkopolsku) rozvoj zahraničního trhu obilím, umožněný odvozem obilí po Labi, Odře a Visle, v českých zemích a Uhrách působila spíše vnitřní poptávka a možnost prodeje surovin i řemeslných produktů doma i v okolí. — Ve vývoji zemědělského hospodaření byl ve střední Evropě značný rozdíl. Např. český velkostatek před Bílou horou a dokonce i v prvých dvou desetiletích po ní se lišil od hospodářského stavu, vnitřní členitosti i od tendencí, které byly v sousedním Německu a Polsku. Byl-li rozsáhlý vývoz obilí znakem dolno- i středopolské velkostatkářské výroby 16. a počátku 17. století, zaměřovaly Čechy své hospodářství proti tomuto exportu důležité suroviny a k vybudování rozsáhlého průmyslového zpracování obilí (na pivo). Vytvářely vlastní typ hospodářské struktury příznačné svým rozsahem, technickou vyspělostí i kvalitou výroby. Vše to působilo na hospodářský vývoj ostatních hospodářských oborů, zejména ve městech. Dostavovala se rozsáhlá investiční činnost městských obcí i jednotlivých měšťanů. Jestliže dále konjunktura polského velkostatku 16. století zůstala omezena v podstatě na suroviny (totéž bylo také v Uhrách, na Slovensku), v Čechách (i v Rakousích) naproti tomu vyrostla tehdy zvláštní vnitrozemská konjunktura, ovládaná tendencí po výrobě kvalitnějšího zboží, zasahující městskou výrobu a přispívající ke zvýšení hospodářské úrovně vesnice. Odtud situace českých poddaných 16. století šla nahoru, zatím co se v Polsku (a také v Uhrách, na Slovensku) v téže době spíše zhoršovala. Například statky smírčické v severních Čechách, které udržely svůj profil a vývojové tendence také za vlastnictví Valdštejnova (do r. 1634), třeba označit za vrcholnou etapu českého předbělohorského hospodářského života. Ukazují vlastnosti, k nimž se český hos-

podářský život vypracoval a jimiž se lišil od hospodářského života, stavu i tendencí, které byly jinde ve střední Evropě.

Jestliže robotní povinnosti poddaných v Uhrách i v Polsku už v 16. a poč. 17. století značně rostly, byla půda českého velkostatku téže doby obdělávána více vlastními námezdními silami, i když zmínky o robotách v českých urbářích, hospodářských instrukcích i jiných pramenech z přelomu 16. a 17. stol. se množí. Rozsah pracovních povinností českých poddaných nebyl (a tu je vidět právě srovnáním s okolím) v českých zemích takový, aby tvořil podstatnou složku a podmínku v provozu vrchnostenských podniků. Zároveň dával zvláštní rys českým poměrům řečené doby silný podíl peněžních platů v rámci celku poddanských povinností. Místy všechny naturální dávky byly převedeny na peněžní rentu. Lze říci, že tím vším jakoby Čechy ležely před třicetiletou válkou na hranici mezi zeměmi, který tehdy neznaly druhé znevolnění v jeho střeoevropské a východoevropské formě (mezi západním Německem, Rakousy) a zeměmi, kde vydání druhého nevolnictví se projevvalo v 16. a tím spíše v 17. století v těžkých formách (v Polsku, v Uhrách, na Slovensku).

Pokud jde o otázku tzv. *původní akumulace* kapitálu před Bílou horou, lze pro české země užít slov Marxových, že „dějiny původní akumulace mají v různých zemích různé zabarvení a probíhají různými stupni, v různém pořadí a v různých dějinných epochách“. Nedálo se tak (na rozdíl od některých jiných střeoevropských území) pomocí vyvlastňování půdy bezprostředního výrobce. *Svobodná a námezdní pracovní síla* vznikala tu (v 16. a počátkem 17. století a snad i později) spíše pomocí *diferenciace venkovského obyvatelstva* a pauperisace jeho nižších složek. — Ve střední Evropě, např. v Sasku, se pouštěli v době feudalismu do manufakturního podnikání vedle feudálů také příslušníci měst. K tomu však feudálové nepřistupovali vždy a všude pomocí kapitálů, nashromážděných zemědělskou výrobou. V českých zemích nechyběly takové skutečnosti, že v 17. i 18. století docházelo k parcelaci panských dvorů, zaměřené k tomu, aby tím byly získány prostředky nutné ke zřízení manufakturních objektů.

Měl-li také stát v ekonomickém vývoji jednotlivých zemí vliv, byly v tom ohledu ve střeoevropském prostředí značné rozdíly. Byla-li v Polsku plynulost politického života až do konce 18. století, ale přitom se přesto objevovaly v ekonomickém i jiném ohledu dekadentní rysy, byla-li v Uhrách před koncem třicetileté války převaha stavů nad Habsburky, došlo-li v Němcích k velikému politickému roztržštění, v českých zemích byla před Bílou horou při všelikých vnitřních zápasech vcelku plynulost politického i hospodářského života. Rozrušení tu přinesla až Bílá hora a třicetiletá válka. V cestu českému vývoji se postavily absolutistické tendence Habsburků a jejich útlak právě v době, kdy jinde absolutismus padl (např. v Anglii) nebo jinde (např. ve Francii) se stal pokrokovým činitelem, podporuje vývoj kapitalistických prvků i buržoasie uprostřed feudálních rádu. Ale z druhé strany právě v době absolutistické nadvlády Habsburků se v českých zemích objevily (zejména v 18. století) nové možnosti hospodářského podnikání a také podpora státu v tom směru. V té věci šel vývoj v českém prostředí poněkud jinak nežli v Polsku či v uherských krajích.

Posléze byly jisté rozdíly v střeoevropských zemích také pokud jde o *periodisaci přechodu od feudalismu ke kapitalismu*. Periodisační mezníky se tu a tam nekryjí. Nekryjí se ani s obvyklými periodisačními mezníky jednotlivých národních dějin. Představy o růstu či dekadenci a jiných příčinách se tu a tam velmi rozcházejí.

Analysujeme-li *dílčí zvláštnosti* v ekonomicko-společenském vývoji střední Evropy v 16.—18. století, lze vytknout některé *různosti ve vývoji českém a německém*. Tu jsou zřejmě rozdíly nejen mezi sousedním západním Německem (Bavory) a Čechami, ale také mezi mnohými oblastmi východního Německa a českým územím. Jestliže např. východoněmecký feudál obracel v 16. století hlavní zřetel k hromadnému odbytu obilí a zemědělských produktů *na západní trh*, v českých krajích (a do jisté míry také v Uhrách, na Slovensku) tomu bylo, jak již řečeno, jinak. Zahraniční trh nebyl tu hlavním iniciátorem při vzniku feudálních statků, nýbrž spíše *domácí potřeby* a export zpracovávaných obilních i jiných produktů. — Jestliže ve východním Německu konjunktura vývozu obilí na západ vedla k utužení roboty a druhého nevolnictví, i když se také na statcích východoněmeckých feudálů objevovala *námezdní síla*, v českém prostředí cesty k druhému nevolnictví byly, zdá se, pomalejší. — Jestliže v druhé polovině 17. a ve století 18. byl v českých zemích *průkopníkem manufaktur* velkostatek, byly tímto činitelem v některých německých krajích (např. v Sasku) více měšťanské kruhy. Vývoj českého měšťanstva a jeho podnikání byl tehdy v Čechách zabrzděn a *hlavní slovo* připadlo ve veřejném životě šlechtickým velkostatkům (i ve chvílích, kdy měšťanstvo opět zvedalo hlavu), v jejichž rukou se soustřeďovaly největší finanční prostředky českého území.

*

Také *mezi českým a polským prostředím* vidíme, i když je nelze chápat jako jednotvárné celky, vývojové zvláštnosti, na které bylo z části již upozorněno, ať již jde o počátky režijních velkostatků, příčiny jeho vzniku, různý vývoj poměrů mezi velkostatkem a poddanými atd. Uvedme aspoň toto: Počátky režijního velkostatkářského podnikání lze položit v českých zemích přibližně k polovině 16. století. V Polsku tomu bylo již mnohem dříve (v 15. století). Jestliže v Polsku (zejména Velkopolsku) působila na vznik a vývoj velkostatku *zahraniční poptávka po obilí*, nebylo tomu tak v českých zemích, které neměly tak rozsáhlých zemědělských rovin jako Polsko a které ležely stranou hlavních obchodních cest, vedoucích k Baltu a na západ. Hlavní význam tu měl (ostatně jako v některých krajích Malopolska) *vnitřní trh*, který se u nás rozvinul intenzivněji nežli v jiných zemích ležících východně od Labe. Nepatrná závislost české zemědělské výroby vrchnostenské i poddanské na zahraničí je jedním z charakteristických rysů, které odlišily složení či strukturu českého zemědělského hospodářství od poměrů polských. Nebyl-li *faktor zahraničního obchodu* v českých zemích určujícím momentem v rozvoji feudálního velkostatku a české ekonomiky 16. století (nanejvýš lze mluvit o zahraničním obchodu s rybami), situace se poněkud změnila v druhé polovině 17. století, kdy český velkostatek měl rovněž přímou a pravidelnou účast v zahraničním exportu obilí. Podrobnosti a výše této účasti v druhé polovině 17. století dosud však v historické literatuře zpracovány nejsou. Jestliže v polském území převládal v 16.—18. století dovoz průmyslových výrobků a vývoz zemědělských výrobků, v českých zemích tomu bylo naopak: vyvážely se zpravidla především zpracované produkty a dovážely suroviny. Jestliže v Polsku obchod ten strhla na sebe v řečené době vesměš šlechta, v českých zemích pocházeli kupci i obchodníci vesměs z měšťanů a z části také z vesnic. Jinak řečeno, české země se nestaly v 16. a počátkem 17. století (na rozdíl od velké části Polska) *přívěskem* či kolonií západní kapitalistické Evropy a ani tam ne-

došlo k takovému rozvoji antimerkantilistických tendencí jako v Polsku. Jestliže vlivem styku se západoevropským kapitalismem se v Polsku feudální vztahy upevnily, v českých zemích malá či *nepatrná závislost na západním kapitalistickém světě* ponechávala vnitřní samostanost vývoje.

Ráz českého a polského velkostatku byl před třicetiletou válkou různý. Jestliže v Polsku vládlo spíše dvorové hospodářství a hlavní čistý výnos spočíval v hospodářství na dvorech i v příjmech z poddaných, v českých zemích předbělohorský režijní velkostatek se záhy specialisoval na zvláštní druhy průmyslové výroby a nabýval zemědělsko-průmyslový charakter. Český velkostatek se stále více usazoval v oborech, které byly jeho původnímu zaměření vzdáleny. Soustřeďuje se na zpracování zemědělských produktů, stával se střediskem zemědělsko-průmyslové výroby, stojící značně výše nežli velkostatek v Polsku či jinde ve střední Evropě. Bylo to zejména *přívovnictví*, které vtisklo ekonomické skladbě českého velkostatku na rozdíl od sousedního Německa a Polska zvláštní ráz, i když třeba přiznat, že poměry na půdě polské nebyly v naznačeném směru jednotné.

Rysy zřejmé výrobní progresivity jsou na českém předbělohorském velkostatku také pokud jde o *užití námezdní práce* a poddanské povinnosti. Pokud jde o roboty, tu vývoj v Polsku předběhl vývoj v českých zemích o více než století. Koncem 16. a počátkem 17. století se sice poměry v českých zemích zhoršily, ale česká vesnice nebyla nikdy tolik zatížena robotou a druhým nevolnictvím jako vesnice polská. V českých zemích neexistovala taková kategorie nevolníků, kteří by byli připoutáni přímo k hospodářským objektům svých vrchností, jako tomu bylo v Polsku a Rusku.

Rozvoj polského režijního velkostatku před třicetiletou válkou byl zvláštní také pokud jde o *poměr jeho k soudobému městu*. V Čechách i v Polsku byly tehdy poměry, pokud jde o město (poddanské), jiné. Už městská síť byla v českých zemích daleko hustší nežli v Polsku. Ale lišilo se také postavení města, jeho velikost a kupecký význam. Jestliže v Polsku feudál zasahoval stále více do výroby městských řemeslníků a snažil se omezit městské trhy, české poddanské město před třicetiletou válkou rostlo a sílilo, vzrůstalo se jeho řemeslo i obchod, a to ve spolupráci s velkostatkem. Jestliže oblast městského obchodu nebyla v předbělohorských Čechách a na Moravě takřka nikde narušena přímou a stálou obchodní účastí velkostatků, jestliže tu docházelo k součinnosti obou stran, např. tak, že stálé městské trhy se stávaly odběratelem obilí, vyrobeného ve dvorech, a že vrchnost zase kupovala mnoho výrobků od městských poddaných, podporující tím živnosti poddanských měst, v Polsku tomu bylo jinak. Šlechta kupovala ne tolik doma jako spíše v cizině; poddanská města postupně zakrňovala a slábla v nerovné konkurenci se svou vrchností. Jestliže v Polsku docházelo stále více k pauperisaci města, k odtržení městských i vesnických poddaných od trhu, v českých zemích tlak urbariálních platů a exploatace poddaných nebyly před polovinou 17. století tak velké, aby znemožňovaly účast poddaných na trzích. Poddanská výroba tu byla více zapojena do přímých tržních vztahů. Jestliže v tomto ohledu v Polsku byl z dosavadního vývoje vyloučen jeden z prvků, podporujících růst původní akumulace kapitálu, v českých zemích podmínky k tomu až do třicetileté války byly a účast poddaných (městských i venkovských) na trhu vnitřním i dálkovým byla (jak je vidět např. z příslušných vztahů českých zemí a Slovenska 16. a počátku 17. století) značná. *České země* byly v 16. století *vývozcem* řemeslných výrobků, zejména soukenických, do *východní a jihovýchodní*

chodní Evropy. — Obdobně jako v českých zemích se vytvářel poměr mezi velkostatkem a městem v Rakousích a v Sasku.

Různý byl vývoj v českých zemích a v Polsku, pokud jde o *zemědělské podnikání* také od *poloviny 17. století*. Jestliže u nás se záhy objevily pokusy o restauraci a nový nástup hospodářský, jestliže česká vesnice v druhé polovině 17. století zase postupně bohatla, v Polsku vidíme v téže době spíše regres výroby, pauperisaci a úpadek výrobních vztahů i stupňující se feudalisaci. Jestliže v českých zemích byla už poč. 17. století hojná *reluce roboty* na peněžní platy, v Polsku k ní docházelo více až v druhé polovině t. st.

Pokud jde o *počátky manufakturního podnikání* na českém velkostatku, spadají do doby starší (už do počátku 17. století): České země byly v rozvoji manufakturního podnikání také potom stále v popředí, zatím co v Polsku údobí větší horečky manufakturní výstavby nastalo až po r. 1764. Pokud jde o povahu manufaktur, neobjevily se v českých zemích na rozdíl od Polska (až na nepatrné a dočasné stopy) manufaktury nevolnické. — Na rozdíl od českých poměrů v Polsku chyběly v druhé polovině 18. století centrální pokusy o reformy ekonomického charakteru; pokud k těmto docházelo, bylo to pouze na některých statečích, a to i tam sporadicky. Dělení Polska v letech 1772—1795 znamená nepochybně velikou tragedii v polských dějinách národních, politických a kulturních. Z hlediska hospodářského progresu bylo to však — ovšem jen v některých polských oblastech — východisko k jistým hospodářským reformám a ekonomickému pokroku.

*

Pokud jde o *dílčí rozdíly mezi českými zeměmi a Uhrami*, přičemž v druhém případě šlo od počátku druhé čtvrti 16. století až do konce 17. století z velké míry o území dnešního Slovenska, lze jmenovat tyto: *zárodečné kapitalistické prvky* nalézáme v Uhrách už na přelomu 15./16. století. Jejich rozvoj byl však v důsledku tendencí vedoucích k znovuupevnění feudalismu — na rozdíl od poměrů českých — nerovnoměrný. — Český i uherský velkostatek měl při všech svých shodách různé osudy a různé průvodní jevy. Tu i tam působil na vývoj *vnitřní trh*, v Uhrách však mimoto buď také *zahraniční poptávka* po zemědělských produktech, zejména po dobytku a vínu. Tato zahraniční poptávka se udržela přes všechny nepříznivé doby před třicetiletou válkou, a to tím spíše, že uherské oblasti byly zapojeny od počátku druhé čtvrti 16. století do habsburského soustátí a někdejší zahraniční trh směrem do Rakous nabyt tím vlastně povahy trhu dálkového. Tento *dálkový trh* je znát v předbělohorské době také ve vztazích mezi českými zeměmi a Uhrami, Slovenskem. Pokud jde o předměty zboží směny, byl však tu i tam velký rozdíl mezi produkty vyváženými z jedné a z Uher, Slovenska, z druhé strany. Zatímco ve vývozu v českých zemích převažovaly — což je pochopitelné se zřetelem k soudobému rozvoji českého řemesla a průmyslu — zpracované produkty (pivo, plátno, sukno, klobouky, srpy atd.), z Uher, Slovenska šly do českých zemí více suroviny (surové kůže, ovoce atd.). Vývoz obilí ani z jedné ani z druhé strany nenabyl většího významu. — V cestu dalšímu vývoji se stavěl tu i tam nepříznivý průběh politických a vojenských událostí, potřeba zásobovat vojska bojující na turecké frontě v Podunají. Ale na druhé straně právě po turecké okupaci středních Uher nastala na Slovensku příznivá konjunktura pro odbyt výrobků velkostatkářského hospodaření. Proto začaly tam růst v druhé polovině 16. a první polovině 17. století četné

zemědělské dvory, které teprve pozdější doba do jisté míry redukovala. A právě tento rozmach velkostatkového hospodaření přinesl *utuzení poddanských povinností* v Uhrách, na Slovensku, a to v míře daleko větší nežli tomu bylo v českých zemích. Rozvoj dvorového hospodářství byl v Uhrách závislý — více než u nás — na stupňování robotní práce poddaných, a druhé nevolnictví stalo se v Uhrách silou, která velmi brzdila rozvoj kapitalistických prvků uvnitř uherského zemědělství. — Doklady o *námezdní práci* a o *reluici robot* nebyly v Uhrách, na Slovensku neznámý, ale objevovaly se na rozdíl od českých poměrů jen ojedinele a řídko: více až v druhé polovině 17. a první polovině 18. století nežli dříve. A pokud tomu tak bylo, vidíme, jak např. statcích bytčanských Thurzů, položených jižně od Žiliny, byla robota počátkem 17. století reluována — zřejmě pro nedostatek peněz na venkově — nikoliv na peníze, nýbrž na naturální, a to poměrně vysoké dávky ovci (oves a laboribus).

Koncem 17. a v 18. století nastaly v zemích českých i v Uhrách jisté změny v souvislosti s přestavbou absolutní monarchie k podobě relativně pokrokovějšího rázu, totiž k osvícenskému absolutismu. Odraz těchto skutečností nebyl v českých zemích a v Uhrách stejný. I když neuznáme tezi o „kolonizačnické“ politice Vídně vůči Uhrám v druhé polovině 18. století, přece není pochyby, že tu i tam byla rakouská protekcionářská politika různá. Jejím cílem bylo podporovat v dědičných zemích manufaktury a Uhry uchovávat spíše ve sféře agrárního podnikání i v úloze odbytiště průmyslových výrobků rakouských i českých zemí i surovinové základny pro jejich průmysl. Tím vším *hromadění kapitálu*, a to zejména *obchodního a průmyslového*, muselo v Uhrách váznout, zatímco v českých zemích bylo starší a plynulejší, i když se kapitál hromadil více v rukou cizinců a i když velká část kapitálu nezůstávala na půdě české, ale plynula do Vídně.

V rozvoji velkého pozemkového vlastnictví a zemědělského hospodaření byly tu i tam velké rozdíly. *Proti rostoucímu množství námezdní práce a reluice roboty* v českých zemích udržoval se v Uhrách za velké síly a převahy šlechty vyvinutý systém druhého nevolnictví a výroba zemědělských produktů se rozvíjela na základě robotního hospodářství. Také proces vytváření kapitalistických prvků probíhal v Uhrách pomaleji, a to především v oblasti zemědělské. To bylo dlouho pro Uhry specifické, zatímco v českých zemích *proces vytváření kapitalistických prvků* postupoval jak v zemědělství, tak pomocí průmyslové zboží výroby. A jestliže v českých zemích docházelo v druhé polovině 18. století (už před tzv. raabisací) k parcelaci dominikální půdy, a to za tím účelem, aby byly získány prostředky k vybudování manufaktur, v Uhrách se stýkáme (v druhé polovině 18. a počátkem 19. století) spíše s vyvlastňováním a zábořem rustikální půdy ve prospěch dominikálu, přičemž se však nemohly vytvořit předpoklady (vzhledem k malému rozšíření průmyslu) pro *rozvoj původní akumulace kapitálu*. Nešlo tu vlastně o jev související s akumulací, neboť jmenované vyvlastnění nemělo za cíl odtržení výrobců od výrobních prostředků a jejich přerod k průmyslové práci (jako tomu bylo kdysi v Anglii). Vzhledem k minimálnímu hromadění kapitálu v zemědělství objevovaly se v Uhrách, na Slovensku *pokusy o zakládání manufaktur* v menším rozsahu a pomaleji než v českém prostředí: v menším rozsahu se objevovaly také známky přechodu od feudalismu ke kapitalismu.

Vyplývá ze všeho, že v historických Uhrách bylo v dobách přílišné nadvlády feudálních řádů druhé poloviny 18. století značné *zpoždění za zeměmi českými*.

Nedošlo tam v první polovině 19. století ani k důsledné likvidaci feudalismu, a pokud, likvidace byla prováděna jen polovičatě a trvaly dále pozůstatky či přežitky feudálních forem života i práce. Přes tuto nadvládu feudalismu a feudální třídy byly však v Uhrách koncem 18. a v první polovině 19. století větší možnosti zemědělské výroby nežli v českém prostředí. Uherský velkostatek měl možnosti vyvážet velké množství obilnin a průmyslových plodin do ostatních rakouských zemí. V souvislosti s rozvojem zbožní výroby v zemědělství i s obchodem s obilím i s jinými zemědělskými produkty, docházelo v Uhrách přece jen *k akumulaci obchodního i zemědělského kapitálu* a z obchodníků s obilím se vytvářela vrstva obchodních kapitalistů. A období válečné konjunktury za napoleonských válek podněcovalo také jistý *rozmach průmyslového podnikání*. Tu jsme u jedné z příčin revolučního hnutí v Uhrách, které sahalo do konce 18. století a šířilo se také v první polovině 19. století. Tu jsme u kořenů činnosti střední šlechty, usilující o zničení vládního systému, svázaného v Uhrách s feudalismem. Tu jsme u zvláštních vnitřních rozporů. Na jedné straně vidíme, jak liberální šlechta se v Uhrách stavěla v čelo boje za buržoasní přeměnu a měla úlohu nové třídy, tj. buržoasie. Na druhé straně však táž střední šlechta měla zájem na vytvoření takových buržoasních poměrů, v jejichž mezích by sice mohla rozvíjet svou hospodářskou činnost, ale které by nelikvidovaly pozůstatky feudalismu pro ni výhodné. Tento rozpor se jevil ve vývoji po roce 1790 a nerozřešila jej ani revoluce z r. 1848—1849.

*

Sledujme vývoj středoevropských poměrů, pokud jde o zemědělství, z hlediska věcného, tj.: a) z hlediska charakteru velkostatku, b) výrobního i technického pokroku v zemědělství, c) průmyslové výroby (manufaktur na velkostatech), d) pracovní síly, e) námezdní práce, f) třídních bojů poddaných, g) úlohy státních reforem, h) hospodářských přeměn na vrchnostenském velkostatku koncem 18. stol., i) sociálních reforem v druhé polovině 18. století, j) úsilí o zintensivnění zemědělské výroby koncem 18. století atd.

Všimněme si nejdříve *vzniku a charakteru pozdně feudálního velkostatku*. Obecným rysem tohoto procesu je, že šlechta přecházela ve všech středoevropských krajích v 16.—17. století k rozšiřování vrchnostenské výroby, obchodu a k zavádění nevolnických a robotních poměrů. Ale příčiny této změny byly, jak už bylo řečeno, tu i tam různé. Ve východním Německu, v někdejších oblastech Polska (ve Velkopolsku) působil nepochybně rozvoj zahraničního trhu s obilím a zemědělskými surovinami, umožněný odvozem těchto výrobků po Labi, Odře a Visle směrem k moři, odkud vše bylo dodáváno na západoevropské trhy. Naproti tomu v českých zemích, v Uhrách, Slovensku, v Dolních Rakousích, v Sasku, v Horním Slezsku a v jižním Polsku působil spíše vnitřní trh a výhodný vývoj cen zemědělských produktů. Nepatrná závislost české zemědělské vrchnostenské výroby i poddanské na zahraničních trzích je dnes již prokázána a je jedním z nejvýznačnějších rysů, kterými se české zemědělství odlišuje od zemědělských poměrů ve středním a severním Polsku i v severním Německu.

Ráz velkostatku byl ve středoevropských zemích v 16.—17. století různý. V Polsku převládalo především dvorové hospodářství a pěstování obilí. Podobně severoněmecký velkostatek byl zaměřen převážně na obilnářskou výrobu. V horských krajích jižního Polska a severních Uher, Slovenska se velkostatek zamě-

řoval na chov dobytka, a to jak dobytka jatečného, který byl odtud dopravován do českých zemí a Německa, tak na chov ovcí, nutných pro soukenickou výrobu. Zvláštní ráz měl v 16. a počátkem 17. století velkostatek český. I tu docházelo k rozvoji obilnářství a zemědělské prvovýroby, ale současně se přecházelo stále více ke *zpracovávání zemědělských produktů* (např. obilí na pivo) a *k pokusům o průmyslovou výrobu*. Bylo to zejména *pivovarnictví*, které vstísklo ekonomické skladbě českého velkostatku — na rozdíl od velkostatku sousedního Německa, Polska, Uher, Slovenska — zvláštní ráz, i když třeba přiznat, že s podobnými určitými tendencemi se stýkáme dříve či později v řečených okolních zemích. Rozsáhlé polské korunní statky neměly ve své výrobní organizaci pivovarnictví vůbec; ale v dolním Povislí (v Prusích) měly vrchnosti monopolní právo na vaření piva. Zaměření českého velkostatku na pivovarnictví vedlo k tomu, že značná obilní produkce, zejména pšenice, se spotřebovala přímo na velkostatku. Rozvojem vrchnostenského pivovarnictví se české země lišily v předbělohorské době také od středního Německa, kde výroba piva a pálenky byla uznávána za právo měst.

Dalším výrobním rysem, kterým se český velkostatek (zejména v 16. století) odlišoval od většiny okolních zemí, byl *velký rozvoj rybníkářství*. České země se staly před třicetiletou válkou rybníkářskou oblastí; byl tu zaveden téměř moderní způsob chovu kaprů a byly tu provedeny technicky podivuhodné stavby rybníků, které financoval feudální velkostatek. České ryby přicházely na trhy sousedních zemí (např. do Rakous) a čeští rybníkáři byli voláni jako odborníci do Uher, na Slovensko. Teprve třicetiletou válkou české rybníkářství značně utrpělo a jeho význam poklesl. Obdobně také *vinařstvím* české země stály ve střední Evropě v předbělohorské době v popředí.

Mimoto feudální velkostatek v českých zemích se snažil pronikat také *do průmyslové výroby*. V 16. i v 17. století se zaměřoval zvláště na vyhledávání železných rud, na dolování a hutnictví. Na mnoha velkostatecích mělo toto podnikání pěkné úspěchy, např. v Janovicích na severní Moravě, ve Frýdlantu na východní Moravě. Tu i tam vyrostly *železářské manufakturní podniky* (od počátku 17. století), které zaměstnávaly *námezdní síly* a produkovaly pro širší trh. Kromě toho byly na všech českých velkostatecích 16. a počátku 17. století drobnější průmyslové podniky, jako cihelny, vápenky, sklárny, valchy, kamenné lomy. V 17. a 18. století se český feudální velkostatek pokoušel, jak již bylo řečeno, podílet se na *manufakturní textilní výrobě*.

V rozvoji středoevropského velkostatku 16. a počátku 17. století vidíme značné rozdíly také pokud jde o jeho *poměr k soudobému městu*.

Ve všech středoevropských zemích docházelo v souvislosti se změnami v organizaci velkostatku k nepřiznivým změnám *v postavení poddaných*. Tento proces se v současné historické literatuře označuje jako *proces tzv. druhého znevolenění*. Avšak průběh tohoto procesu, stupeň nevolnictví a ráz poddanských povinností byl v jednotlivých zemích střední Evropy různý. Záleželo především na výrobním charakteru velkostatku a na formě pracovní síly, které se v zemědělství používalo. V obilnářských oblastech východního Německa a Polska vedla velká potřeba pracovních sil k značnému růstu robot již v 16. století. V Polsku roboty dosahovaly již v 16. století několika dnů v týdnu. Podobně v Uhrách, Slovensku došlo již v 16. století k velkému zvýšení robotních úvazků. Také v českých zemích robotní povinnosti v 16. století postupně narůstaly. Avšak vedle robot se až do posledního období třicetileté války užívalo na českém velkostatku znač-

ného podílu *námezdních sil*. Bylo tomu jednak při kvalifikovaných pracích, v různých podnicích českého velkostatku (pivovarnictví, rybníkářství), jednak při sezónních špičkových zemědělských pracích. Rozsah pracovních povinností českých poddaných nebyl v řečené době takový, aby tvořil podstatnou složku a podmínku v provozu vrchnostenských podniků. Zároveň měly v poddanských povinnostech v českých zemích silný podíl také *peněžitě platy*; místy byly dokonce naturální dávky převáděné na *peněžní rentu*. A docházelo (už v 16. a ještě více v 17. století) k *reluci robot*. Lze říci, že tím vším jakoby Čechy ležely před třicetiletou válkou, jak už bylo naznačeno, na hranici mezi zeměmi, v nichž nedošlo k druhému znevůli (západní Německo) a zeměmi, kde se druhé nevolnictví projevovalo ve zvláště těžkých formách (Polsko, Uhry, Slovensko, východní Německo).

Nový rozmach zemědělství po válečných událostech 17. století nenastal ve střední Evropě všude ve stejné době. České země, střední a východní Německo překonaly krizi dříve nežli východní část střední Evropy, kde ještě v 2. pol. 17. stol. a počátkem 18. stol. docházelo k válečnému, ničícímu. Všeobecně však ve všech středoevropských zemích došlo v 17. a 18. stol., a to zčásti v důsledku nové konjunktury na obilních trzích v Evropě, k *utužení nevolnictví* a k prosazení robot. Současně však v této době se začaly projevovat také v zemědělství, a to daleko silněji nežli v předcházejících obdobích *kapitalistické prvky*.

*

Důležitým činitelem při přechodu od feudalismu ke kapitalismu byl *technický převrat* v zemědělské výrobě, k němuž došlo ve všech zemích střední Evropy v průběhu 18. a první poloviny 19. století. Tento převrat, který měl na západě živelný ráz, byl uskutečňován ve střední Evropě více *za podpory státu* a jím zřízených společností pro povznesení zemědělství. Důležitá úloha při tom připadla velkostatku, který si mohl opatřit vyškolené zemědělské odborníky i potřebné finanční prostředky k provedení investic. Řečený technický převrat v zemědělství neprobíhal ve všech zemích střední Evropy stejně a ani současně. Na zpoždění vývoje mohla působit slabost ústřední moci, větší vzdálenost od ohnisek hospodářského pokroku, menší stupeň rozvoje celé hospodářské struktury země, další možnosti rozvoje extensivního hospodaření apod., jako tomu bylo např. v Polsku nebo v Uhrách. Zcela odlišný vývoj byl v západním Německu, kde si podrželo v zemědělství převahu rolnické hospodářství, v němž se především uskutečňoval nový hospodářský pokrok. Ve východním Německu se první zřetelné náznaky jmenovaných změn projevíly již počátkem 18. století, a to v Meklenbursku, kde pod vlivem sousedního dobytčářského Holštýnska se zavedlo pravidelné střídání obilnin a píce. V habsburské monarchii a v Prusku se technický převrat prosazoval až v druhé polovině 18. století, a to za účinné podpory panovníka i státních orgánů. V Uhrách a v Polsku k technickému pokroku v zemědělství docházelo jen velmi zvolna, opožděně a často jen z iniciativy majitelů některých latifundií. V Polsku se technický převrat projevoval zřetelněji až v prvních desetiletích 19. století, a to ještě velmi nerovnoměrně. V čele vývoje stál především velkostatek západních polských vojvodství; za to ve východních vojvodstvích, která měla zcela zemědělský charakter a málo byla spojena s trhem, se velkostatkáři drželi dále tradičních způsobů hospodaření, opřených o rotní systém. Brzdou plného prosazení technického převratu v zemědělství polské

Kongresovky v první polovině 19. století byla trvajícím převahou roboty na polském velkostatku, která nepříznivě ovlivňovala také iniciativu místních poddaných v jejich vlastním hospodaření.

*

Rozhodujícím faktorem přechodu od feudalismu ke kapitalismu ve středoevropském zemědělství byl *charakter práce*. Technická zdokonalení výroby vyžadovala nové organizace práce na feudálním velkostatku. Roboty, které postačovaly k extenzivnímu hospodářství, se stávaly při intenzivním hospodaření brzdou dalšího pokroku. Progresivní formou práce se stávala také v zemědělství *námezdní práce*. A tak jsme svědky, jak současně s technickým převratem se měnil také *charakter pracovních sil na velkostatku*. — Také v užívání námezdní práce v zemědělství byly mezi středoevropskými zeměmi značné rozdíly. Tyto rozdíly jsou patrné např. ve *shánění poddaných z půdy*, kteří se tak stávali důležitým zdrojem svobodných pracovních sil: jako v rodícím se průmyslu, tak i v zemědělství. V severovýchodním Německu, zvláště v Meklenbursku, byl již technický převrat z počátku 18. století provázen zabráním obecních pastvin a vyvlastněním poddaných, kteří byli proměněni v námezdní síly při dvorech. Sehnání se však nestalo svobodnou pracovní silou, ale byli dále připoutáni feudálními svazky k velkostatku, o němž tedy nemůžeme mluvit jako o velkostatku kapitalistickém. V polské Kongresovce byl technický převrat spojen s rozšiřováním ploch brambor a chovu ovcí, což vedlo v první polovině 19. století (v letech 1815—1848) k velkému shánění poddaných, které místy nabývalo masového rozsahu. Technický převrat tam nebyl provázen tolik přechodem k námezdním silám jako spíše zvyšováním robot. Na Poznaňsku a dolním Povisli, kde velkostatek mohl navazovat na starší tradice *robotní reluce*, měly *námezdní síly* podstatně větší význam. V českých zemích, stejně jako v ostatních zemích habsburské monarchie a v Prusku, se setkáváme se sháněním poddaných ve starší době jen sporadicky. Naopak, zde všude převažoval zájem vrchností o udržení co největšího počtu poddaných. V některých krajích řečených zemí se vytvořily v souvislosti s technickým převratem ve druhé polovině 18. století předpoklady pro shánění poddaných; ale panovnická moc byla tam již dosti silná, aby zebránila masovému shánění, a na druhé straně bylo hospodářským zájmem vrchností, aby si uchovaly i nyní selská hospodářství. Přestože v některých krajích střední Evropy došlo tedy v 18. a v první polovině 19. století ke shánění poddaných, nebylo zde shánění hlavním zdrojem vzniku námezdních sil. Tímto zdrojem byl růst počtu obyvatelstva, jeho diferenciacce a pauperisace, která vedla k růstu počtu bezzemků, nucených prodávat svou pracovní sílu na trhu práce.

*

Třídní boje poddaných s feudály, charakteristické pro celé období nadvlády feudálního řádu, nabyly přirozeně v době jeho úpadku na intenzitě i naléhavosti. Přispěly podstatně k zániku starého řádu a k nastolení nových kapitalistických vztahů právě tím, že dokazovaly neudržitelnost přežitých forem a nutily vládnoucí třídu činit ústupky požadavkům poddaných, které uvolňovaly cestu novým vztahům. — *Intenzita třídního boje* a jeho formy se měnily na různých stupních vývoje dané společností. Největší intenzity a organizovanosti nabyly, pokud jde o střední Evropu, právě v českých zemích, ve Slezsku, v Lužici a v přilehlých

krajích, kde rozpor mezi stupněm vývoje výrobních sil a výrobními vztahy byl právě v 17. a 18. století největší. Tam došlo k masovým povstáním se silnými znaky organizovanosti, jako byly např. bouře v Čechách v letech 1680 a 1775, na horním Slezsku a Těšínsku v letech 1765 a 1766, ve Slezsku r. 1811 a povstání slezských tkalců v letech 1793 a 1844. Na rozdíl od českých zemí v Polsku a v Uhrách měly třídní boje dosti odlišný charakter. Vyznačovaly se zejména menším stupněm organizovanosti a uvědomělosti; jejich těžisko bylo spíše v individuálních a pasivních formách třídního boje. Tak pro celou oblast karpatského oblouku se stalo charakteristickou formou třídního boje zbojnictví a ve středních Karpatech hnutí tzv. opryšků. V některých dobách se zbojnictví stávalo téměř masovým. Pokud jde o Polsko, je možné, že nedostatek velkých povstání, která by manifestovala polské vládnoucí třídě sílu lidového odporu, byl též jednou z příčin, proč se tam nepociťovala taková potřeba silné ústřední moci. Na druhé straně nedostatek takové moci a poměrná slabost třídního odporu poddaných vedly tam k nejtvrděšímu znevolenění poddaných. V Uhrách, kde ústřední vláda musela tvrdě zápatit s odstředivými tendencemi šlechty, daly projevy třídního odporu poddaných v letech 1765 a 1766 podnět k provedení první urbaniální reformy v roce 1767. Pro stupeň uvědomělosti a pokrokovosti poddanských hnutí v Uhrách i v Polsku byla příznačná jejich častá podřízenost vedení šlechty, která využívala nespokojenosti lidu pro své třídní cíle v boji s panovnickou mocí nebo s cizími okupanty. Rozdíl v průběhu třídních bojů mezi západní a východní částí střední Evropy se projevil také v 19. století. V českých a německých zemích se vedení protifeudálního boje ujímala buržoasie, která se snažila svést třídní boj poddaných do společenského řečiště demokratického hnutí a hleděla dosáhnout na feudální třídě ústupků mírnou cestou a na účet poddaných. V Polsku i v Uhrách, kde měšťanstvo stále ještě nemělo dosti sil, snažila se podřídit si selské hnutí šlechta, jak ukazuje např. průběh polského listopadového povstání z roku 1830—1831, i průběh revoluce v Uhrách r. 1848—1849.

*

Narůstání rozporů mezi feudálními poměry a kapitalistickými tendencemi a zostření třídních bojů vyžadovaly ve střední Evropě zásadního řešení. O to se pokusily *státní reformy*, které se takřka ve všech středoevropských zemích snažily upravit zejména nejožehavější otázku nevolnickou z jedné a napomáhat cestám kapitalistického rozvoje z druhé strany. V Prusku i habsburské monarchii došlo k ochraně poddaných před sháněním v 50.—60. letech 18. století, ovšem panovnická nařízení, jako např. Fridericiánský Bauernschutz, zůstala často z větší části jen na papíře. V době vlády Marie Terezie a Josefa II. habsburská monarchie dokonce předstihla Prusko v péči o poddané, projevující se státními urbaniálními úpravami poddanských poměrů (r. 1767 v Uhrách, r. 1770 ve Slezsku, r. 1772 v Dolních Rakousích, r. 1775 v Čechách a na Moravě, r. 1778 ve Štýrsku, r. 1786 v Horních Rakousích). Těmito úpravami došlo někde aspoň k částečnému snížení robotních povinností poddaných a k zabránění vrchnostenským přehmatům. Velký význam mělo zrušení nevolnictví r. 1781 v českých a rakouských zemích, r. 1785 v Uhrách, stejně jako prohlubování vlastnických práv poddaných k půdě v následujících letech. — V Prusku došlo k vyrovnaní naskoku habsburských zemí až reformami v letech 1807—1816. Tyto reformy jsou považovány za klasický vzor, zahajující „pruskou cestu rozvoje kapitalismu v zemědělství“. Likvi-

dovaly totiž postupně poddanské vztahy i robotu, ponechávaly však nedotčen panský dvůr, přerůstající v kapitalistický podnik. Šlechta, která si udržela v rukou vedení celé reformy, zabírala selskou půdu jako odškodnění za zrušené povinnosti a přesazovala poddané na půdu horší. Kromě toho dále vzrůstala závislost rolníků na statkářích ve formě nucené zláště práce nebo práce za polovinu úrody. Pruské reformy postihly zvláště venkovskou chudinu, která získala za ztracenou půdu jen svobodu proletáře. — V Polsku pro slabost ústřední moci nedošlo k větším poddanským reformám. Ani konstituce 3. máje, jejímiž autory byli příslušníci pokrokovější střední šlechty, nedala poddaným podstatnější úlevy. Teprve poddanské reformy cizích vlád v jednotlivých záborech poskytlly ovšem postupně a nestejně jisté úlevy také polským poddaným.

Rečené státní reformy spolu s přerůstáním feudálního velkostatku ve velkostatek kapitalistický jsou nejvýraznějším rysem přechodu od feudalismu se kapitalismu v zemědělství ve střední Evropě, rysem formy přechodu, kterou Lenin nazval „Pruskou cestou“.

Závěr

Co vyplývá z těchto zjištění pro otázku přechodu od feudalismu ke kapitalismu i geneze kapitalismu ve střední Evropě?

1. Přechod od feudalismu ke kapitalismu byl ve své podstatě historický proces, který probíhal všude ve specificky konkrétních historických podmínkách. Každá země a každý stát měly v něm své zvláštnosti, přičemž tyto zvláštnosti nebyly vždy určovány pouze státními nebo etnickými hranicemi. Větší význam pro specifikum přechodu od feudalismu ke kapitalismu měly hospodářské faktory, které přirozeně působily ve větších oblastech.

2. Světové dějiny znají několik variant geneze kapitalismu. Také v některých zemích západní Evropy se tento proces vyvíjel různě: v podmínkách feudalismu i cestou revoluce, pomocí nové třídy, za politického rozdrobení i za centralisace národního a politického života, za pomoci absolutismu i v rozporu s ním, za exploatace koloniálního světa i z domácích zdrojů. Kdežto v západní části Evropy vedla krise feudalismu v 16. století k buržoasním revolucím a k upevnění kapitalistických výrobních poměrů, východní části Evropy nedovedly ještě dlouho potom zlomit moc feudálního řádu. Pro východoevropské země je naopak doba 16.—18. století příznačná upevněním systému druhého nevoľnictví, které prodloužilo panství feudalismu a dalo tamějšímu vzniku kapitalismu zvláštní a pozdní ráz.

3. Různorodý byl vývoj také ve střední Evropě, kterou chápeme jako oblast někdejšího středního a východního Německa, Polska, Československa, Rakouska, Maďarska a částečně i Rumunska (Sedmihradská). Nebylo tu přes geografickou blízkost úplné uniformity a nelze tu mluvit o přechodu od feudalismu ke kapitalismu jako o jednotném procesu. Netvoříc celku etnografického, kulturního a ani politického, byla střední Evropa rozdělena také v ekonomickém vývoji, který probíhal nerovnoměrně a podle specifických podmínek té či jiné země. Byly tu různé podmínky a různé prostředky hospodářského života. Působily — tu více, tu méně — zevnější vlivy a zahraniční síly, různá orientace směrem na západ, na východ, na sever i na jih. V mnohých krajích střední Evropy se projevovaly určité rysy podobné těm, jaké byly na západě, jinde zase těm, jaké vládly na východě. Mnohé oblasti střední Evropy byly jakoby mezi dvěma

rozdílnými způsoby života a ekonomického vývoje. Mnohé kraje tvořily jakoby území přechodu, pokud jde o strukturu zemědělskou i průmyslovou. Např. Sasko a některé části Čech byly v mnohém ohledu blíže k sousednímu západu; jiné části Čech, Moravy i Slezska, byly zase blíže k hospodářské struktuře východně odtud rozšířené a běžné, neztotožňující se však s ní úplně, ale podržující si jisté svérázné rysy. Mnohé jevy byly v českých zemích typické, a to jak vůči západu i východu, tak vůči některým zemím středoevropským. — Kromě společných ekonomických tendencí byly značné rozdíly jak mezi jednotlivými zeměmi střední Evropy, tak v rámci těchto zemí. Snad nejmarkantnější jsou tyto rozdíly ve vývoji německém. Německo bylo nejenom politicky rozdrobeno, ale bylo rozdrobeno také na mnoho ekonomických oblastí, které přecházely od feudalismu ke kapitalismu takřka svým zvláštním způsobem. Odlišný byl zejména vývoj v zemědělství v západním a východním Německu, který způsobil, že východní oblasti měly více společných rysů s Polskem a zeměmi habsburské monarchie nežli se západním Německem.

4. Přes tyto různosti či rozdíly bylo však ve střední Evropě, pokud jde o otázku přechodu od feudalismu ke kapitalismu, mnoho shod a vývoj šel tu přes větší — menší, časové, místní, kvantitativní — kvalitativní odlišnosti vcelku paralelně a zákonitě. Neboť všude tu byly určité základní a společné ekonomické tendence v ohledu zemědělského podnikání, ve vývoji velkostatku, zemědělské výroby, manufakturního podnikání, výrobních vztahů. Tyto základní ekonomické tendence vytvářely ve střední Evropě oblast, kde přechod od feudalismu ke kapitalismu se dál poměrně shodnými cestami. Vývoj ten byl tu i tam úzce spojen s feudální strukturou společnosti, s vnitřní intenzitou i organizací feudální ekonomiky. Přechod od feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě, a to nejen v oblasti hospodářské, ale také ve sféře společenských přeměn, je zřejmý a úplný až v první polovině 19. století, přičemž v mnoha místech zůstávaly dále četné pozůstatky či přežitky feudálních řádů. Kapitalistické prvky se však všude objevovaly, tu rychleji, tu pomaleji, už značně dříve, tj. ve století 16.—18. Už v 16.—18. století třeba hledat ve středoevropských zemích kořeny mnoha vývojových tendencí ekonomiky pozdního feudalismu a počátků kapitalismu. Právě v této dlouhé symbiose obou jevů je jedna ze zvláštností střední Evropy.

Poznámky

¹ V. Pašuto—L. Čerepnin, *O periodizacii istorii Rossii epochi feodalizma*. Voprosy istorii 1951, č. 2. — L. V. Čerepnin, *O periodizacii istorii SSSR perioda feodalizma*. Izv. An SSSR, serija ist. — fil. IX, 1952, č. 2. — Týž, *Osnovnyje etapy razvitiija feodalizma v Rossii*. X. mezhdunar. konf. ist. v Rime, Moskva 1955. — B. F. Poršnev, *Formy i puti krestjanskoi borby protiv feodalnoj ekspluatacii*. Izv. AN SSSR ser. ist.-fil., VII, 1950, č. 3. — E. A. Kosminskij, *O probleme klasovoi borby v epoche feodalizma*. Izv. AN SSSR, ser. ist.-fil., VIII, 1951, č. 3. — A. M. Pankratova, *O roli tovarnogo proizvodstva pri perechode ot feodalizma k kapitalizmu*. Voprosy istorii 1953, č. 9. (Sov. historie IV, 1954, č. 6). — B. D. Grekov, *Krestjane na Rusi*. Moskva 1946. — I. I. Kostjuško, *Razloženiije feodalnych otnošenij i razvitiije kapitalizma v sel'skom chozjajstve carstva pol'skogo*. Uč. zap. Inst. slavjanoved. X, 1954. — *Istorija Polši I—II*, Moskva 1956. — *Istorija Českoslovakiji I*, Moskva 1956. — P. A. Chromov, *Očerki ekonomiki feodalizma v Rossii*. Moskva 1957. — F. Ja. Poljanskij, *Pervonačalnoje nakoplenije kapitala v Rossii*, Moskva 1958. — *O pervonačalnom nakoplenii v Rossii v 17.—18. vekach*. Moskva 1958. — V. Jacunskij, *Genezis kapitalizma v Rossii v 18/19 vekach*. Istorija SSSR 1958, č. 5. — S. D. Skazkin, *Osnovnyje problemy tak nazyvajemogo „v'torogo izdanija krepostručestva“ v srednej i vostočnej Evrope*. Voprosy

istorii 1958, č. 2. — V. M. Pašajeva, *Formy eksploatacii krestjan v češskom pomestii 17 v.* Uč. zap. Inst. slavjanoved. XVI, 1958. — D. I. Pochilewicz, *W sprawie kryzysu i upadku obszarniczkiej Rzeczypospolitej w 2. pol. 17 i 1. pol. 18 w.* Kwart. hist. 1958.

² M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism.* London 1947. — P. M. Sweezy, *The Transition from Feudalism to Capitalism*; M. Dobb, A. Reply. In: *Science & Society XIV/2*, 1950, str. 134—167. — *The Transition from Feudalism to Capitalism.* A Symposium by P. M. Sweezy, M. Dobb, H. K. Takahashi, R. Hilton, Chr. Hill. London s. d. (1954). — *Du féodalisme au capitalisme.* Par G. Lefebvre, G. Procacci, A. Soboul. La pensée, N. S. No 65, 1956. — *Feudalism in History.* Ed. by Rushton Coulborn. Princeton 1956. — O. Lattimore, *Feudalism in History.* Past & Present 12, 1957. — P. Vilar, *Problems of the Formation of Capitalism.* Past & Present 10, 1956.

³ J. Nichtweiss, *Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands.* Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft 1953. — Týž, *Das Bauernlegen in Mecklenburg.* Eine Untersuchung zur Geschichte der Bauernschaft und der zweiten Leibeigenschaft in Mecklenburg bis zu Beginn des 19. Jhdts, Berlin 1954. — J. Kuczynski, *Zum Aufsatz von J. Nichtweiss über die zweite Leibeigenschaft,* Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft II, 1954. — W. Boelcke, *Zur Geschichte der Gutsherrschaft und der zweiten Leibeigenschaft in der Oberlausitz,* tamtéž 1956. — G. Mühlpfordt, *Der Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus auf dem preußischen Wege.* Jahr. f. Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen und Gesch. Ost- und Mitteleuropas I, Halle 1956. — G. Heitz, *Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg.* Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft 1957. — Fr. Lütge, *Die mitteldeutsche Grundherrschaft.* Untersuchungen über die bauerlichen Verhältnisse. Agrarverfassung Mitteldeutschlands im 16.—18. Jhd., Jena 1934. — Týž, *Die bayerische Grundwirtschaft.* Über die Agrarverfassung Altbayerns im 16.—18. Jahrhundert. Stuttgart 1949. — R. Forberger, *Die Manufaktur in Sachsen vom Ende d. 16. Jhdts. bis zum Anfang des 19. Jh.* Berlin 1958. — H. Aubin, *Die Anfänge der großen schlesischen Leinweberei und Handlung.* Vierteljahrshr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 1942. — H. Motke, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands I.* Berlin 1958. — H. Hantsch, *Geschichte Österreichs I,* Wien 1937. — Týž, *Die Geschichte Österreichs 1648—1918,* Wien 1953. — Pollnitz, *Jakob Fugger I/II,* Tübingen 1949.

⁴ *Pierwsza Konferencja metodologiczna historyków polskich I,* Varšava 1953. — *Konferencja śląska Instytutu historii PAN i,* Wrocław 1954. — *Odrozenie w Polsce I,* Historia, Varšava 1955. — W. Kula, *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce,* Varšava 1955. — Týž, *Szkice o manufakturach w Polsce 18 w.,* Varšava 1956. — B. Zientara, *Z zagadnień spornych t. zw. „wtórnego poddaństwa” w Europie środkowej,* Przegł. hist. 1956. — Wl. Rusiński, *Uwagi o rozwarstweniu wsi w Polsce w 18 w.* Kwart. hist. 1953, č. 2. — Týž, *Drogi rozwojowe folwarku pańszczyznanego,* Przegł. hist. 1956. — Týž, *Znaczenie rynku zewnętrznego w dziejach gospodarki folwarczno-pańszczyznaniej.* Pam. VIII. zjazdu hist. pol. I. 1958. — C. Bobińska, *Niektóre przesłanki rozwoju rynku wewnętrznego w Malopolsce w 18 w.,* tamtéž. — *Studia z dziejów wsi malopolskiej w 2. pol. 18 w.* (pod redak. C. Bobińskiej), Varšava 1957. — A. Wyczański, *O folwarku szlacheckim w Polsce 16. wieku,* Kwart. hist. 1954. — H. Madurowicz—A. Podraza, *Ekonomiczne przesłanki i elementy kapitalistycznego rozwarstwienia wsi malopolskiej w 2. pol. 18 w.* Studia z dziejów wsi malopolskiej, 1957. — Týž, *Regiony gospodarcze Malopolski zachodniej w drugiej polowie 18 w.* Wrocław 1958. — W. Urban, *Poddani szlacheccy w województwie krakowskim w pol. 18 w. i ich opór antyfeudalny.* Wrocław 1958. — M. Malowist, *Problem genezy podziału gospodarczego Europy w 15.—17 w.* Pam. VIII. zjazdu I, 1958. — A. Gródek—J. Kostrowicka, *Historia gospodarcza Polski,* Łódź 1955. — A. Gródek, *O rozwoju kapitalizmu w rolnictwie królestwa polskiego,* Pam. VIII. zjazdu, 1958. — J. Válka, *„K současnému stavu otázky druhého nevolnictví ve středoevropských zemích,* Časopis Matice moravské, Brno 1954.

⁵ A. Oțetea, *Problema periodisacii istoriei României.* Studii, Revista de istorie X, Bukurešť 1957. — P. P. Panaitescu, *Dreptul de stremutare al taranilor in tarile romane.* Studii si materiale de istoria medie I, Bukurešť 1956. — St. Pascu, *Miscarile taranesti prilejuite de intrare lui Mihai Viteazul in Transilvania.* Studii si materiale de istoria medie, Bukurešť 1956.

⁶ Z. Pach, *A Majorsagi gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a 17. századi Magyarországon.* Századok 1951. — Týž, *Az eredeti tőke felhalmozás Magyarországon,* Budapest 1952. — Týž, *K problémom pôvodnej akumulácii kapitálu v Uhorsku.* Bratislava 1952. — Týž, *Pervonačalnoje nakoplenije kapitala v Vengrii,* Budapest 1952. — Týž, *Ob osobnostjach pervonačalnogo nakoplenija kapitala v Vengrii.* Voprosy istorii 1955, č. 2. — Týž, *Közgazdasági*

szemle, V, 1958. — Gy. Tolnai, *Dejiny uhorského kapitalizmu*, Bratislava 1949. — Týž, *A paraszti par kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon 1842—1849*, Századok 1956, č. 4—6. — Gy. Mérei, *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848*, Budapest 1948. — Týž, *Magyar iparfejlődés 1790—1848*, Budapest 1951. — Týž, *Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején*, Századok 1956, č. 4—6. — E. Lederer, *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*, Bdp. 1951, Bratislava 1954. — Z. I. Tóth, *Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegeységben 1848 — ig*, Bdp. 1951. — Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1790—1848, Bdp. 1952. — H. Balázs, *A parasztság helyzete és mozgalmái 1780—1787*, Századok 1954. — I. Wellmann, *A parasztság helyzete az 1767 évi úrbérendezés előtt*, Századok 1955, č. 4—5. — Fr. Eckhart, *A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig*, Századok 1956 č. 1—2. — Týž, *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815*, Bdp. 1958. — I. Szantó, *A parasztságkiszajátítása a dunántúli Festetics-birtokon 1711—1850*, Bdp. 1954. — Zs. Trócsányi, *Az erdélyi parasztság története 1790—1848*, Bdp. 1956. — Gy. Szabad, *A tatagesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdalkodásra*, Bdp. 1957. — Gy. Tolnai, *Vývoj rolnického priemyslu a jeho pretváranie na kapitalistický priemysel v Uhorsku v rokoch 1842—1848*, Hist. čas. SAV 1957, č. 3—4.

⁷ P. Ratkoš, *Príspevok k dejinám banského práva a bányctva na Slovensku*, Bratislava 1951. — Týž, *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku 1525—1526*, Bratislava 1957. — J. Watzka, *Vývin majerského hospodarenia na treňčanskom i bánovskom panstve od polovice 16. do konca 18. st.* Hist. štúdie SAV, Bratislava 1955. — A. Gácsová, *Dokumenty k protifeudálnym bojom slovenského ludu 1113—1848*, Bratislava 1955. — P. Horváth, *Listy poddaných z rokov 1538—1848*, Bratislava 1955. — J. Purš, *K otázce průmyslové revoluce v Čechách a na Slovensku*, Hist. čas. SAV, 1956, č. 1. — A. Špiess, *O manufaktúrach na Slovensku v 18. stor.* Hist. čas. SAV 1953. — Týž, *K problematike počátkov priemyselovej revolúcie na Slovensku*, tamtéž 1955. — Týž, *Prvé strojové pradiarne bavlny na Slovensku*, Hist. štúdie 1956. — Týž, *Vývoj pradenia bavlny v stredoslovenských mestách v rokoch 1759 až 1816*, tamtéž 1959. — Týž, *Vývoj manufaktúr na Slovensku v 18. stor.* (do r. 1784) rkp. — J. Mesároš, *K problematike feudálnych prežitkov na Slovensku v druhej polovine 19. storočia*, Bratislava 1955. — K. Rebro, *Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II.* Bratislava 1959.

⁸ Z. Boháč, *Hospodársko-spoločenské poměry zbraslavského panství v 15.—16. století*. Historie a musejnictví, Praha 1957. — J. Dobiáš, *Z dějin sociálních bojů v Čechách v 16. až 17. století*. Rozpravy ČSAV 1953. — V. Husa, *Epochy českých dějin*, Praha 1949. — Týž, *K metodice studia dějin lidových hnutí z období pozdního feudalismu*. Acta Univ. Carol., Historica VI, Praha 1955. — Týž, *Výrobní vztahy v českém mincovnictví 15.—16. stol.* Numismatický sborník II, 1955. — Týž, *Výrobní vztahy v českém plátenictví v 15. a v první polovině 16. stol.* Český lid 1957. — B. Indra, *K počátkům průmyslové textilní výroby ve Slezsku*, Slezský sborník 1951. — J. Janáček, *K článku M. Jaroše o procesu tzv. původní akumulace v našich dějinách*. ČsČH 1956. — E. Janoušek, *Význam výkonu a využití robotních služeb v zemědělské výrobě na feudálním velkostatku*. Historie a musejnictví 1956. — Týž, *Nové příspěvky ke studiu feudálního velkostatku v 16. století*. Tamtéž 1957. — Týž, *Zemědělská a lesnická výroba a sociálně-hospodářské postavení venkovského lidu*, tamtéž 1957. — Týž, *Poznámky k metodě studia vývoje živočišné výroby na feudálním velkostatku v 17. a 18. století*, tamtéž 1958. — M. Jaroš, *K otázce námezdní práce v českém hornictví v 16. století*. Český lid 1954. — Týž, *K sociálním poměrům horního dělnictva v Kutné Hoře v 2. polovině 16. století*, tamtéž 1956. — Týž, *Výrobní poměry v kutnohorském hornictví v polovině 16. století*, tamtéž 1956. — Týž, *K problému studia procesu tzv. původní akumulace v našich dějinách*. ČsČH 1956. — J. Jirásek, *Poddaní na panství olomouckého biskupství v 2. polovině 16. století*. Rozpravy ČSAV 1957. — Kavka—Polišenský—Kutnar, *Přehled dějin Československa v epoše feudalismu*. Učební texty vysokých škol, Praha 1956. — A. Klíma, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955. — L. Kmoníček, *Námezdní práce na zlonickém velkostatku před a po roku 1848*, Sborník archivních prací 1957. — J. Křivka, *Roudnický velkostatek na sklonku 16. století*, Historie a musejnictví 1956. — Týž, *Panský dvůr v první čtvrti 17. století*, Čas. spol. přátel starožitností 1956. — Týž, *Příspěvek k dějinám poddanského hospodaření v první polovině 18. století*. Historie a musejnictví 1957. — J. Macůrek, *K otázce vývoje a výnosu velkého pozemkového vlastnictví na pohraničí Moravy, Slovenska a Těšínska koncem 16. a poč. 17. století*, SPFFBU, C5, 1957. — Týž, *Valaši v západních Karpatech v 15.—18. století*. Opava 1959. — Fr. Mainuž, *Příspěvek k hospodářským dějinám českých zemí v 2. polovině 18. století*. Slezský sborník 1954. — Týž, *Těšínské veletrhy 1775—1782*, tamtéž 1955. — Týž, *První manufaktury na Moravě*

a ve Slezsku, Čas. Matice moravské, 1954. — Týž, *Obchod přízi na Moravě a ve Slezsku po třicetileté válce*, tamtéž 1955. — Týž, *Příspěvek k vývoji moravskoslezské textilní výroby v druhé polovině 18. století*, tamtéž 1956. — Týž, *Janovické, Harrachovské plátenické podnikání*. Příspěvek k otázce charakteru našich manufaktur, Slezský sborník 1956/7. — Týž, *K textilní výrobě na Moravě a ve Slezsku v 2. polovině 18. století*, Čas. Matice moravské 1956. — Týž, *Pracovní síla v moravskoslezských manufakturách v 18. století*. SPFFBU, C 4, 1956. — Týž, *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v 17.—18. století*, Opava 1959. — Fr. Matějka, *Feudální velkostatek a poddaný s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska*, Praha 1959. — J. Macek, *O třídním boji za feudalismus*, ČsČH 1957. — A. Míka, *Feudální velkostatek v jižních Čechách ve 14.—17. století*, Sborník historický I, 1953. — Týž, *České rybníkářství a problém počátků původní akumulace v českých zemích*, ČsČH 1954. — Týž, *K otázce počátků původní akumulace kapitálu v Čechách*, ČsČH 1957. — Týž, *Problém počátků nevolnictví v jižních Čechách*, ČsČH 1957. — M. Myška, *K otázce datování průmyslové revoluce v slezském železářství*, Slezský sborník 1958. — V. Pešák, *Panství rodu Smiřických v l. 1609—1618*. Praha 1940. — J. Petráň, *Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobních vztahů v Čechách v době předbělohorské*. ČsČH 1957. — B. Pitronová, *Státek Orlová a Lazy v 2. pol. 18. století*. Slezský sborník 1957. — J. Radimský, *Produkce obilí na Moravě na sklonku 16. století*. Čas. Matice moravské 1956. — Týž, *Vývoj pozemkové držby na Moravě v 17.—19. století*. Slezský sborník 1957. — J. Purš, *K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích*. ČsČH 1954. — J. Růžička, *Plátenický podnik litomyšlských Valdštejnů-Vartenberků v letech 1777—1781*. Sbor. archiv. prací 1957. — J. Svoboda, *K vývoji obilnářské výroby na feudálním velkostatku v 18. století*. Historie a musejnictví 1957. — V. Šádová, *Böhmisches Getreide auf dem sächsischen Markt am Ende d. 16. Jhdts und in der ersten Hälfte des 17. Jhdts*. Aus 500 Jahren deutsch-tschechoslovakischer Geschichte, Berlin 1958. — B. Šindelář, *K otázce sběhlých poddanských u nás*. Čas. přátel starožit. 1949. — M. Šmerda, *K bojům poddaného lidu na Těšínsku v 1. polovině 18. století*. Slezský sborník, 1955. — J. Thomas, *K diskusi o procesu tzv. původní akumulace v našich dějinách*, ČsČH 1957. — D. Třeštík, *Příspěvky k sociální diferenciaci venkovského lidu v 16. století*, Hist. sborník 1956. — J. Válka, *Sociální poměry na uherskobrodském panství v 17. století*, Čas. Matice mor. 1952. — Týž, *K současnému stavu otázky druhého nevolnictví ve středoevropských zemích*, tamtéž 1954. — Týž, *K otázce projevu původní akumulace kapitálu v Čechách a na Moravě v 16. století*. SPFFBU, C 4, 1956. — Týž, *Poznámky o ekonomickém charakteru předbělohorského velkostatku*, tamtéž, C 6, 1959. — Týž, *Studie k výrobní struktuře feudálního velkostatku v 17. století*, Čas. Matice mor. 1956. — Týž, *Druhé nevolnictví a původní akumulace v 16. století*. ČsČH 1958. — *Přehled československých dějin I*, Praha 1958. — J. Křivka, *Litomyšlský velkostatek v 16.—17. stol.* Praha 1959.

⁹ J. Janáček, *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*, Praha 1955. — Týž, *České soukenictví v 16. století*. ČsČH 1956. — P. Horváth, *Moravské sukno v Levoči v druhé polovině 16. století*, Čas. Matice mor. 1950. — Týž, *Obchodné styky Levoče s Polskom v druhé pol. 16. stor.*, Hist. studie Bratislava 1955. — Fr. Kavka, *Třídní struktura Českých Budějovic v první polovině 16. století*. Sbor. hist. IV, 1956. — Týž, *Obchod s českými a slovenskými textilii v rumunských zemích do poloviny 17. stol.*, tamtéž 1957. — J. Macárek — M. Rejnuš, *České země a Slovensko ve století před Bílou horou*. Praha 1958.

